

ભૂગોળ વિદ્યા

(કન્યા શાળાઓ માટે).

ભાગ ૧લો.

(પ્રાથમિક કન્યાશાળાના ચોથા ધોરણ માટે)

૨મી પ્રસિદ્ધ કર્તા,
આત્મારામ ભાતીરામ દીવાનજી, મી. એ.,
ડેપુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, - ભરૂચ

૧૨૩૧૯

કિંમત ૦-૪-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૨૩૪૭ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ભગવત વિદ્યા

વિષય મધ્યમ : ૮૪૪ : ૨ : ૨

GEOGRAPHY FOR GIRLS' SCHOOLS

PART I.

(For Girls' primary std IV.)

BY

A. M. DIVANJI, B. A.,

(Bombay Educational Service)

ભૂગોળ વિદ્યા

(કન્યા શાળાઓ માટે).

ભાગ ૧લો.

(પ્રાથમિક કન્યાશાળાના ચોથા ધોરણ માટે)

૨મી પ્રસિદ્ધ કર્તા,

આત્મારામ ભોતીરામ દીવાનજી, બી. એ.,

ડેપુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, - ભરૂચ.

(સર્વ હક કર્તાને સ્વાધીન છે)

પહેલી આવૃત્તિ.

નકલ ૨,૦૦૦ .

સોલ એજન્ટસ,

મેસર્સ કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ, નાણાવડ, મુરત.

ઇ. સ. ૧૯૨૫

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
૨૦૮૫
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૨૩૧૧

સુરત.-ચૌદાના પૂલ ઉપર આવેલા “સુરત સિટિ” પ્રીન્ટિંગ
પ્રેસમાં વજીરામ માનસિંહે છાપી.

પ્રસ્તાવના.

પ્રાથમિક કન્યાશાળા માટે નવાં ધોરણો થયાં છે તેમાં જૂગોળના અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે. આ નવા અભ્યાસક્રમે અનુસરતું જૂગોળનું એકે પુસ્તક ન હોવાથી તેને અનુસરીને અંશકર્તાએ કન્યાઓને માટે ચોથા ધોરણની, પાંચમા ધોરણની અને છઠ્ઠા ધોરણની જૂગોળ તૈયાર કરી છે અને તે હાલ એકેક ભાગમાં છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

શિક્ષકો અને કન્યાની સુગમતા ખાતર બને તેટલાં ચિત્રો આપેલાં છે. શિક્ષકે જૂગોળનું શિક્ષણ રસિક રીતે આપવું. કાઠમણ દિવસ જૂગોળને પાઠ ઘેરથી કરી લાવવા આપવાનો નથી. નકશાઓ તથા સાધન રાખી શિક્ષણ આપવું. જે શીખવવાનું હોય તે કન્યાઓ પાસે વ્યાવવું અને પછી ક્લાસમાં શિક્ષકે સવાલ પુછવા. દરરોજ આગલા કામનું પુનરાવર્તન કરાવવું એટલે તેમાંથી સવાલ પુછવા. આમ દરરોજ સવાલ પુછવાથી અને અમુક ભાગ વ્યાવવાથી કન્યાઓને ઘેર વાંચવાની જરૂર પડશે નહિ. શિક્ષકે પોતાના જ્ઞાન માટે બીજા પુસ્તકો વાંચી ક્લાસમાં જવું.

આ પુસ્તકોમાં જે આંકડાઓ આપેલા છે તે ખાસ દેશનો અથવા નદીનો અથવા શહેરનો ખ્યાલ આપવા આપેલા છે. પહાડની પાસે કાંડસમાં આંકડા લખેલા છે તે પહાડની ઉંચાઈ બતાવે છે. નદી પાસે આંકડા લખેલા છે તે નદીની લંબાઈ માપલમાં બતાવે છે. શહેરની પાસે આંકડા લખેલા છે તે શહેરની વસ્તી બતાવે છે. શિક્ષકે જોવું કે આ આંકડા બોજ ૩૫ થાય નહિ.

કન્યાશાળાના બીજા તથા ત્રીજા ધોરણમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવી કેટલીક હકીકત શિક્ષકના ઉપયોગ માટે આપી છે.

લક્ષ્ય. }
તા. ૬-૬-૨૫. }

આ. શા. દીવાનજી.

ભૂગોળનો અભ્યાસક્રમ.

ધોરણ બીજું.

(અ) દિશાઓ, વર્ગના ઓરડાનો નકશો, અને નિશાળના મકાનનો અને તેને ફરતી જગાનો નકશો.

(બ) આસપાસનાં મકાનો તથા મોહલ્લાઓનો નકશો અથવા નમુનો.

(ક) ગામ કે શહેર—તેની મુખ્ય ભૂતળરચના, લોકોના ધંધા અને મુખ્ય સ્થાનિક પેદાશ (સાદામાં સાદું વર્ણન).

(ડ) માટીના નમુનાની મદદથી પર્વતો તથા નદીઓની વ્યાખ્યા શીખવવી.

(ઈ) પૃથ્વી અને તેનો આકાર, અને જમીન તથા પાણીના મુખ્ય વિભાગ.

ધોરણ ત્રીજું.

(૧) તાલુકો, જિલ્લો અને પ્રાંત.

(અ) સીમા; (બ) મુખ્ય ભૂતળરચના; (ક) મુખ્ય સ્થળો; (ડ) મુખ્ય પેદાશ; (ઈ) લોકો અને તેમના ધંધા; (ફ) શહેર કે ગામ અને તાલુકા, જિલ્લા અથવા પ્રાંતના બીજા ભાગોની વચ્ચે વ્યવહાર ચલાવવાનાં સાધનો.

(૨) દુનીયાના મુખ્ય દેશો અને તેમનાં સાપેક્ષ સ્થાન (સાદામાં સાદી રીતે શીખવવાં).

ધોરણ ચોથું.

(૧) ઇલાકો અને હિંદુસ્તાન

(અ) સીમા; (બ) મુખ્ય ભૂતળરચના; (ક) મુખ્ય વિભાગો, ધણાજ અગત્યનાં દેશી રાજ્યો અને તેમાંના મુખ્ય શહેરો, (ડ) મુખ્ય પેદાશ; (ઈ) લોકો તથા તેમના ધંધા; (ફ) શહેર કે ગામ અને ઇલાકાના ચાર વિભાગોનાં મુખ્ય મથકો, મુંબઈ, કલકત્તા, મદ્રાસ અને દિલ્હી વચ્ચેના વ્યવહાર ચલાવવાના સાધનો; (ગ) રાજ્ય વ્યવસ્થા (કલેક્ટર, કમિશ્નર, ગવર્નર, વાઇસરૉય એમને લગતું સાદામાં સાદું વર્ણન, (૨) હિંદુસ્તાન અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના મુખ્ય દેશો વચ્ચેના વ્યવહારનાં સાધનો.

ભૂગોળ વિદ્યા.

ભાગ પહેલો

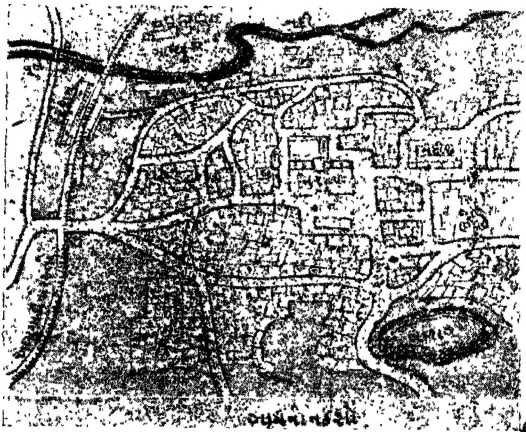
(કન્યાશાળા માટે)

આપણે જે ગામમાં રહીએ છીએ તે ગામના લોકો, તે ગામની ખેતી, તે ગામની રાજ્ય વ્યવસ્થા, તે ગામનો વેપાર, તે ગામનું ક્ષેત્રફળ તથા ખેતરોનાં ક્ષેત્રફળ વગેરે જાણીએ છીએ. તેવીજ રીતે ભૂગોળ વિદ્યા આ બધા વિષયોનું પૃથ્વી વિષેનું જ્ઞાન આપે છે. પૃથ્વી પર કેટલા દેશો છે, દરેક જગ્યાએ કયો પાક થાય છે અને તે શા કારણથી, દરેક દેશમાં શાનો વેપાર છે અને તે કયા કારણથી, કયા લોકો વધારે શક્તિમાન અને વિદ્વાન છે અને તે શા કારણથી તેની માહિતી ભૂગોળ વિદ્યા આપે છે.

દરેક છોકરાએ અથવા છોકરીએ પોતાના ગામનો નકશો જોયો હશે. તેમાં ગામ તળાઉ, ખેતરો, તળાવો, રસ્તાઓ વગેરે બતાવેલાં છે. તેવીજ રીતે તાલુકાનો, અથવા જિલ્લાનો, અથવા પ્રાંતનો અથવા ખંડનો નકશો દેશો, નદીઓ, પહાડો, વગેરે બતાવે છે. દરેક નકશામાં દિશાઓ બતાવેલી હોય છે અને બધા નકશા એકજ નિયમ પર બનાવેલા હોય છે. અલગત જગાના આકાર જવડો મોટો નકશો બની શકે નહિ તેથી નકશાઓ નાના માપના બનાવવામાં આવે છે અને તે કયા માપ પર બનાવેલા હોય છે તે નકશામાં નીચે લખેલું હોય છે. જેવી રીતે ગામના નકશા પરથી, આપણા ખેતરની આસપાસ કોનાં ખેતરો આવેલાં છે તે જાણાય છે તેવી રીતે અમુક ગામ, શહેર કે દેશની આસપાસ કયા કયા ગામો, શહેરો અને દેશો અને તે કઈ દિશામાં આવેલા છે તે નકશા પરથી માલમ પડે છે.

પહેલી આપણે ચારે દિશા ઓળખવી જોઈએ. સૂર્ય જે બાજુએ ઉગે છે તે પૂર્વ દિશા કહેવાય છે અને સૂર્ય જે બાજુએ આથમે છે

તે પાશ્ચિમ દિશા કહેવાય છે. સવારે સૂર્ય તરફ મોટું રાખીને ઉભા રહીએ તે વખતે આપણા જમણા હાથ બણી જે બાજુ આવે છે તે

દક્ષિણ દિશા કહેવાય છે અને ડાબા હાથ બણી જે દિશા આવે છે તે ઉત્તર દિશા કહેવાય છે.

રાતે જ્યારે સૂર્ય દેખાતો નથી ત્યારે કેવી રીતે દિશા નક્કી કરવી એ સવાલ છે. રાતે ઉત્તર દિશા તરફ સાત તારાનો જુમળો માર્ગમાં સાંજે દેખાય છે. એ તારાઓ નવેમ્બરમાં સવારે દેખાય છે. એને સમ-ઋષિના તારા કહે છે. આકૃતિમાં બતાવ્યા પ્રમાણે એના આગલા બે તારામાંથી જે સીધી લીટી દોરીએ તો તે એક મોટા ચળકતા તારાને મળે છે. એ સમઋષિનો જુમળો અને એ ચળકતા તારાને એક વખતે જુઓ તો જુલાય નહિ. એ ચળકતો ધ્રુવનો તારો ઉત્તર દિશા બતાવે છે અને હંમેશાં એ તારો એજ સ્થળે જોવામાં આવે છે, એટલે રાતની વખતે

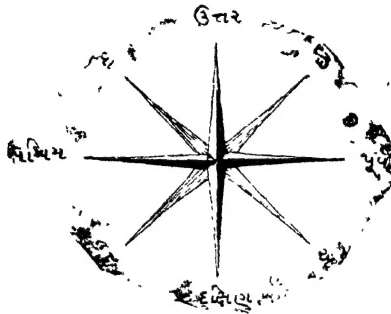

ઉત્તર દિશા નક્કી કરી એટલે બધી દિશા નક્કી થાય છે. એ તારાની સામા ઉભા રહીએ તો આપણી પીઠ તરફની દિશા તે દક્ષિણ, આપણા

જમણા હાથ બણીની દિશા તે પૂર્વ, અને ડાબા હાથ બણીની દિશા તે પશ્ચિમ દિશા.

હવે ખુલ્લી હવામાં તો આપણે સૂર્ય અને ધ્રુવનો તારો જોઈ શકીએ છીએ પણ ચોમાસામાં જ્યારે વાદળાં હોય છે અને દિવસે સૂર્ય અથવા રાતના તારાઓ દેખાતા નથી ત્યારે કેવી રીતે દિશાઓ શોધી કહાડવી? તે વખતે કંપાસ અથવા હોડાચંત્રની મદદથી દિશા શોધી કહાડીએ છીએ. કેટલાક ધડીઆળના અછોડાની જોડે એવો કંપાસ રાખે છે. તેમાં એક લોહચુંબકની સોય હોય છે. એ સોયનો નિયમ એવો છે કે ગમે તે દિશામાં મૂકે તોપણ તેનું માથું ઉત્તર દિશામાં રહે છે. એક પાના પર ખીલી ઠોકી તેમાં એવી સોય ફરતી મુકીએ તો પછી એ સોય વડે રાતે અથવા ગમે તે વખતે અને ગમે તે જગ્યાએ આપણને દિશા માલમ પડી શકે. આ નીચેનું ચિત્ર એવા હોડાચંત્રનું છે. પછી જ્યાં ઉત્તર દિશા માલમ પડી એટલે બધી દિશા માલમ પડે છે.

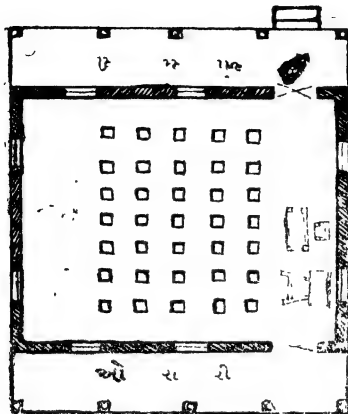
એ પાના પર ખુણાઓ પણ પાડેલા છે. એમાં ઉત્તર અને પૂર્વ વચ્ચેનો ખુણો ઈશાન, પૂર્વ અને દક્ષિણ વચ્ચેનો ખુણો અગ્નિ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ વચ્ચેનો ખુણો નૈર્ઋત્ય અને પશ્ચિમ અને ઉત્તર વચ્ચેનો ખુણો તે વાયવ્ય છે.

નકશાઓમાં મથાળાની દિશા ઉત્તર ગણી બધા નકશા ચીતરવામાં આવે છે. નકશા સામા ઉભા રહીએ તો જમણા હાથ બહુની દિશા પૂર્વ અને ડાબા હાથ બહુની દિશા પશ્ચિમ. નકશાની નીચેની દિશા તે દક્ષિણ. આજ નિયમે નાના ગામના તેમજ મોટા ખંડના નકશા ચીતરેલા હોય છે.

આ નીચે એક વર્ગના ઓરડાનું ચિત્ર છે. તેમાં શિક્ષક પશ્ચિમ મોડે બેઠેલા છે. વર્ગમાં પાંત્રીસ છોકરાને બેસવાની જગ્યા છે. ઓરડાનું માપ ૧૭ ફી' x ૨૦' છે. સ્કેલ દસ ફુટે એક ઇંચ છે. એટલે નકશા દોરતી વખતે ૨૦ ફુટ લાંબા ઓરડા બદલ બે ઇંચની અને સાડાસત્તર ફુટ બદલ પોણાબે ઇંચની લીટી રાખી આકૃતિ દોરી છે. આ ઓરડામાં ઉત્તર તરફથી અજવાળું બારીમાંથી છોકરાઓને મળે છે.

નીચે એક બીજી આકૃતિ આપેલી છે. એક ૩૨ ફુટ લાંબો અને ૧૬ ફુટ પહોળો ઓરડો બતાવેલો છે. એમાં એક ઇંચ ૧૬ ફુટ બતાવે છે. શિક્ષકે ગુદા ગુદા માપ લઈ સ્કેલનું શિક્ષણ આપવું.

ઉત્તર

વર્ગમીનદગો.

દક્ષિણ

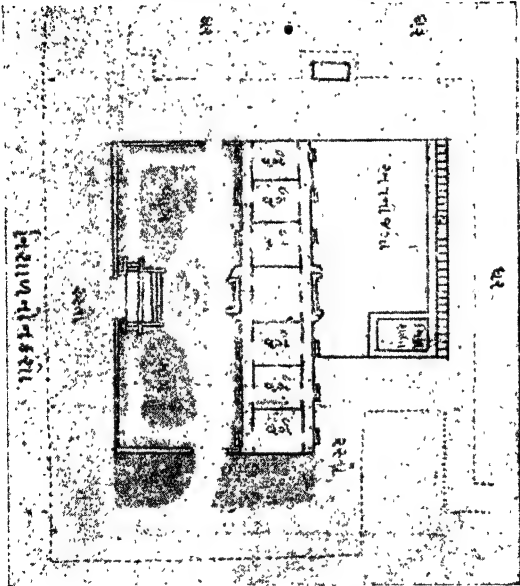
ફકલનું માપ
૧૬૫ = ૧૬૫૨

૧૬૫૨

૧૩૨૩૩૦

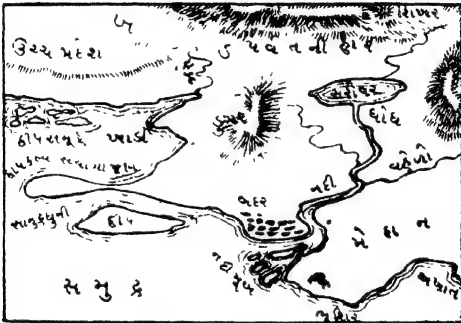
ઉપર ને વર્ગનું ચિત્ર આપેલું છે તે આ નિશાળમાંના એક વર્ગનું છે. આ નિશાળની ઉત્તર દક્ષિણ ઓસરી આવી રહેલી છે.

વ્યાખ્યાઓ.

આ નીચે ને વ્યાખ્યાઓ આપી છે તે એકી વખતે સાથે શીખવવાની નથી. પણ ભૂગોળમાં જેમ જેમ શબ્દ આવે તે વખતે એનો ઉપયોગ કરવાનો છે.

જમીનના જે મોટા ભાગે પૃથ્વી પર જેવામાં આવે છે તેને ખંડ કહે છે-જેવા કે એશિયા ખંડ, યુરોપ ખંડ વગેરે. પૃથ્વી પર પાણીના જે મોટા સમૂહ જેવામાં આવે છે તે મહાસાગર કહેવાય છે-જેવા કે હિંદી મહાસાગર, આટલાંટિક મહાસાગર, પાસિફિક મહાસાગર વગેરે. મહાસાગરના નાના ભાગે જે જમીનને લીધે જુદા પડેલા છે તે સમુદ્ર કહેવાય છે-જેવા કે ભૂમધ્ય સમુદ્ર, આટલિક સમુદ્ર, વગેરે.

સમુદ્રના જે ભાગે જમીનમાં ગયેલા હોય છે તે અખાત અને ઉપસાગર કહેવાય છે. અખાતની અણી જીણી અને લાંબી હોય છે અને ઉપસાગરનો છેડો પહોળો હોય છે. હાખલા તરીકે ખંભાતનો અખાત અને બંગાળનો ઉપસાગર. બે પાણીના સમૂહને જેડનારો પાણીનો નાનો ભાગ સામુદ્રધુની કહેવાય છે-જેવી કે પાકની સામુદ્રધુની.

જે જમીનની આજુબાજુ ચારે બાજુએ પાણી હોય છે તે ટાપુ કહેવાય છે. હાખલા તરીકે સીલોનનો ટાપુ.

ટાપુઓના સમૂહ આર્કિપેલેગો કહેવાય છે (આરકી મુખ્ય, પેલાગોસ સમુદ્ર=સમુદ્રમાં આવેલી મુખ્ય જગાઓ)-જેવી કે મલેય આર્કિપેલેગો.

જમીનની અણી પાણીમાં ગયેલી હોય છે તે બૃશિર કહેવાય છે. જેવી કે કોમોરિન બૃશિર.

જે જમીનની ત્રણ બાજુએ પાણી હોય છે તેને દ્વીપકલ્પ કહે છે. કાઠિઆવાડ દ્વીપકલ્પ કહેવાય છે.

જમીનના બે મોટા ભાગને સાંધનારો નાનો જમીનનો ભાગ સંયોગીભૂમિ કહેવાય છે.

જે જમીનનો ભાગ નીચો હોય છે અને તેમાં ડુંગર હોતા નથી તે મેદાન કહેવાય છે. જેમકે ગંગા નદીનું મેદાન.

ઉચ્ચપ્રદેશ જમીનનો ઉચો ભાગ છે ને તે મેદાન હોય છે, અને એના છેડા પર હંમેશ પહાડો હોય છે. ટિબેટના ઉચ્ચપ્રદેશના છેડા પર પહાડો આવેલા છે.

જમીનના પડનો જે ભાગ ઉચો થયેલો હોય છે તે પહાડો અને ડુંગરો કહેવાય છે. ડુંગરો પહાડોથી ઘણા નાના હોય છે. લગભગ ૬૦૦ ફુટ ઉંચા ભાગો ડુંગરો કહેવાય છે. દિમાલય પહાડ કહેવાય છે અને વલસાડ પાસે પારનેરા છે તે પારનેરાનો ડુંગર કહેવાય છે. પહાડમાંથી જવાના માર્ગો ઘાટ કહેવાય છે. જેવો કે પુના જવાનો ભોર ઘાટ છે.

જે ઉંચાણવાળી જમીન પરથી પાણીના માર્ગની દિશા બદલાઈ છે તે જળક્ષેપક પ્રદેશ કહેવાય છે. દિલ્હી આગળની જમીનની એક બાજુએ ગંગા નદીનું પાણી વહે છે અને બીજી બાજુએ પંજાબની નદીનું પાણી વહે છે.

બે મોટા ઢોળાવ વચ્ચેનો નીચો પ્રદેશ ખીણ કહેવાય છે.

નાના ઝરાઓ મળી નદી થાય છે.

જે જે પ્રદેશમાંથી વરસાદનું પાણી નદીમાં આવે છે તે પ્રદેશ નદીનો પ્રદેશ કહેવાય છે.

જ્યાં આગળથી નદી નીકળે છે તે તેનું મુળ કહેવાય છે અને જ્યાં આગળ તે સમુદ્રને મળે છે તે તેનું મુખ કહેવાય છે. તાપી નદીનું મુળ સાતપુડામાં છે અને મુખ ખંભાતના અખાતમાં છે. નદીના મુખ તરફ ઉભા રહીએ તો જમણી બાજુનો કિનારો નદીનો જમણો કિનારો અને ડાબી બાજુનો કિનારો તે ડાબો કિનારો કહેવાય છે.

એક નદી બીજી નદીને જે જગ્યાએ મળે છે તે જગ્યા સંગમ કહેવાય છે.

નદીના મુખ આગળ જે ચગાનો પ્રદેશ બને છે તે ડેલ્ટા કહેવાય છે. એ પ્રદેશનો આકાર ત્રિકોણાકાર હોય છે તેથી તેને ડેલ્ટા કહે છે.

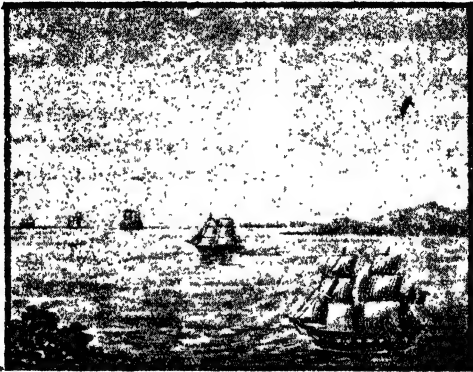
જે પાણીના સમૂહની ચારે બાજુએ જમીન હોય છે તે સરોવર કહેવાય છે. અજમેર પાસે સાંબર સરોવર આવેલું છે.

પૃથ્વીનો આકાર:—આપણને પૃથ્વી સપાટ છે એમ લાગે છે પણ આપણે લાંબે સુધી જોઈ શકતા નથી. જો પૃથ્વી સપાટ હોત તો એક દિશામાં ચાલીએ તો તેની તેજ દિશામાં પાછા આવી શકીએ નહિ. કેટલાકે પશ્ચિમથી પૂર્વમાં મુસાફરી કરી છે અને તેઓ પાછા તેની તેજ જગ્યાએ આવી રહેલા છે, તેમ કેટલાકે ઉત્તર દક્ષિણ પણ મુસાફરી કરેલી છે અને તેઓ તેની તેજ જગ્યાએ આવી રહેલા છે. વળી બીજી એક સાબીતી એવી પણ છે કે જો પૃથ્વી સપાટ હોત તો પૃથ્વી પર બધી

ચંદ્રગ્રહણ.

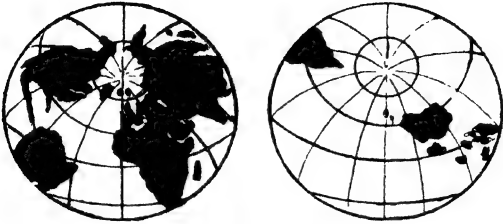
જગ્યાએ સૂર્ય એકી વખત ઉગત અને એકી વખતે આચમત; પણ તેમ થતું નથી. મદ્રાસમાં સૂર્ય અડધો કલાક વહેશે ઉગે છે અને કલકત્તામાં મદ્રાસ કરતાં સૂર્ય અડધો કલાક વહેશે ઉગે છે. બ્યારે આપણે લાં

મધ્યાન્હ હોય છે ત્યારે કેટલીક જગાએ મધરાત હોય છે. વળી જ્યારે આપણે મેદાનમાં ઉભા રહી જોઈએ છીએ ત્યારે આકાશ પૃથ્વીને મળી જતું લાગે છે. પૃથ્વી અને આકાશ મળે છે તે લીટી દૃષ્ટિમર્યાદા કહેવાય છે એટલે કે એની બહાર આપણાથી જોવાતું નથી. એ દૃષ્ટિમર્યાદાનો આકાર ગોળ છે અને ગોળ ચીજ પર દૃષ્ટિમર્યાદા ગોળ હોય માટે પૃથ્વી ગોળ છે. પૃથ્વીનો પડછાયો ચંદ્ર પર પડવાથી ચંદ્ર ગ્રહણ થાય છે. એવા ગ્રહણ વખતે ચંદ્ર ઉપર પૃથ્વીની છાયાનો આકર ગોળાજ હોય છે. વળી વહાણુ જ્યારે કિનારા તરફ આવે છે ત્યારે વહાણુનો સડ પહેલો દેખાય છે, પછી મધ્યભાગ, અને પછી તળીઈ દેખાય છે. જ્યારે વહાણુ કિનારો છોડી જાય છે ત્યારે પહેલું તળીઈ દેખાતું બંધ થાય છે, પછી મધ્ય ભાગ અને પછી સડ.

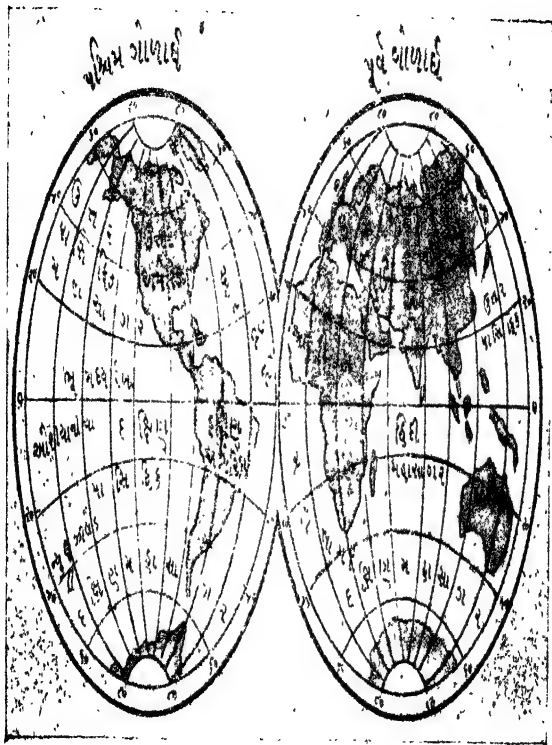
પૃથ્વીની સપાટી ઉપર નજર કરશો તો માલમ પડશે કે એના ઘણા ભાગ પર પાણી છે અને થોડા ભાગ પર જમીન છે. પૃથ્વી પર ત્રણ ભાગ પાણી છે અને એક ભાગ જમીન છે.

આટલાંટિક મહાસાગર પૃથ્વીના પૂર્વ ગોળાર્ધ અને પાશ્ચિમ ગોળાર્ધ એમ બે ભાગ કરે છે. પૂર્વ ગોળાર્ધમાં એશિયા, યુરોપ અને આફ્રિકા એ ત્રણ મોટા ખંડો આવેલા છે. (પૃથ્વી પરના જમીનના મોટા ભાગને ખંડ કહે છે). કેટલાક યુરોપ અને એશિયાને એક ખંડ ગણે છે અને તેને યુરેશિયા કહે છે. પશ્ચિમ ગોળાર્ધમાં અમેરિકા ખંડ આવેલો છે. વળી પૂર્વ ગોળાર્ધમાં પાસિફિક મહાસાગરમાં આસ્ટ્રેલિયા નામનો મોટો ખેટ આવેલો છે. આપણે જે ખંડમાં રહીએ છીએ તે એશિયા ખંડ કહેવાય છે. આપણા ઉપર રાજ્ય કરનારી બ્રિટિશ પ્રજા યુરોપ ખંડમાં રહે છે. આફ્રિકા, અમેરિકા અને આસ્ટ્રેલિયામાં બસે વર્ષ થયાં યુરોપીઅન પ્રજા જઈ વસેલી છે અને તેઓએ આ ભાગો આખાદ સ્થિતિમાં આણેલા છે. આફ્રિકામાંથી સોનું નીકળે છે અને અમેરિકામાંથી પુષ્કળ અનાજ અને કેટલાંક ખનિજો આવે છે.

પૃથ્વીની સપાટી પર પહેલાં બધે પાણી હતું પણ પૃથ્વીના સંકોચાવાથી જે ખાડા પડ્યા તેમાં બધું પાણી એકઠું થયું. એ પાણી ભરેલા મહાન ખાડા મહાસાગર નામે ઓળખાય છે. પૃથ્વીની સપાટી પર લગભગ ૬ ભાગમાં મહાસાગરનું પાણી છે. તેની વચ્ચે વચ્ચે જમીનના ભાગ આવવાથી તેના પાંચ ભાગ પડેલા છે. એ દરેક પાણીના મોટા ભાગને મહાસાગર કહે છે. આ મહાસાગરો એક બીજા સાથે સંધાએલા છે. આટલાંટિક મહાસાગર પૂર્વ ગોળાર્ધ અને પશ્ચિમ ગોળાર્ધ વચ્ચે છેક

ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી આવેલો છે. ખીજે મોટો મહાસાગર પાસિફિક છે. તે પૂર્વ જોગણધની પૂર્વે અને પશ્ચિમ જોગણધની પશ્ચિમે આવેલો છે. આ મહાસાગર સૌથી મોટો અને સૌથી વધારે ઊંડો છે. ઉત્તરમાં અને દક્ષિણમાં જે મહાસાગરો આવેલા છે તે ઉત્તર મહાસાગર અને દક્ષિણ મહાસાગરને નામે જોળખાય છે. એ બંને મહાસાગરોમાં નવ માસ સુધી બરફ રહે છે અને તેથી તે આગબોટો અથવા વહાણોને ઉપયોગી નથી. હિંદી મહાસાગર એશિયાની દક્ષિણે છેક દક્ષિણ મહાસાગર સુધી પથરાયેલો છે. આટલાંટિક, પાસિફિક, અને હિંદી મહાસાગરોમાં થઈને આગબોટો જ આવ કરે છે અને તેથી તે વધારે ઉપયોગી છે.

આ પ્રમાણે દરેક ખંડનાં નામ તમે જાણ્યાં, પણ એ દરેક ખંડમાં મુખ્ય કયા કયા દેશો છે તે જાણવાની જરૂર છે. એશિયા ખંડમાં મુખ્ય દેશો હિંદુસ્તાન, ચીન, જાપાન, સૈબિરિયા, તુર્કસ્તાન, અરબસ્તાન, ઈરાન અને અફઘાનીસ્તાન છે. જે દેશમાં આપણે રહીએ છીએ તે હિંદુસ્તાન છે અને આપણે હિંદી કહેવાળાં એ છીએ. હિંદુસ્તાનની પૂર્વમાં ચીન દેશ છે. ત્યાંથી દીવાળીમાં ફેડવાના ફટાકા આવે છે. ચીનની પૂર્વમાં જાપાનનો પ્રદેશ છે. એ દેશના લોકો ધણુ સાહસિક છે. જાપાનથી ધણુ રમકડાં આવે છે. ચીનની ઉત્તરે સૈબિરિયા નામનો રશિયાના તાબાનો દેશ છે. એ ધણોજ ઊંડો દેશ છે. એશિયા ખંડની પશ્ચિમમાં તુર્કસ્તાન નામનો મુસલમાન લોકોનો દેશ છે ત્યાંથી પુષ્કળ મેવો આવે છે. તેની દક્ષિણમાં અરબસ્તાનમાં મુસલમાન લોકોનાં જાત્રાનાં ધામ આવેલાં છે, અને ત્યાંથી ખજુર આવે છે. અરબસ્તાનની પૂર્વે ઈરાન દેશ છે. અહીંના લોકો ધણુ શાખીન છે. પારસી લોકો ઈરાન દેશમાંથી આવેલા છે. ઈરાનની પૂર્વે અફઘાનીસ્તાન છે. ત્યાંના લોકો કાપૂરી કહેવાય છે.

યુરોપ ખંડના પશ્ચિમ કિનારા પર ઇંગ્લાંડ, વેલ્સ, સ્કોટલાંડ અને આયર્લેંડ દેશો આવેલા છે. એ આપણા રાજકર્તાની જમિ છે. એની દક્ષિણે ફ્રાન્સ આવેલો છે. એ દેશના લોકો ધણુ શાખીન છે. એની દક્ષિણે સ્પેન અને પોર્ટુગલ છે. પોર્ટુગલ દેશના લોકોને

આપણે ફિરંગી કહીએ છીએ અને ગુજરાતનું દમણ તેમને તાબે છે. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં બહાર નીકળી આવતો એક દ્વીપકલ્પ છે તેનું નામ ઇટલી છે. ખ્રીસ્તી લોકોમાં જે રોમન કેથોલીક નામનો પંથ છે તે પંથના લોકોના મોટા ધર્મગુરુ ત્યાં રહે છે. એ દેશે ગુના વખતમાં ઘણા મુલક પર રાજ્ય કર્યું હતું. એની પૂર્વમાં ઓસ દેશ છે. અહીંના લોકો ઘણા વિદ્વાન હતા અને એ લોકોના તાબામાં પણ અસલ ઘણા મુલક હતા. યુરોપની પૂર્વમાં રશિયાનું મોટું રાજ્ય છે. એ મુલક મોટા છે. એમાં પુષ્કળ ધઉ ઉત્પન્ન થાય છે. રશિયાની પશ્ચિમમાં સ્વિડન અને નોર્વેના પ્રદેશ આવેલા છે. એ સ્વીડનના પ્રદેશમાંથી દીવાસળી આવે છે. સ્વીડન નોર્વેની દક્ષિણે જર્મનીનો મુલક છે. અહીંથી ઘણાં રમકડાં, દવા અને ખાંડ આવે છે. સ્વિટ્ઝર્લંડ નામનો મુલક જર્મનીની દક્ષિણમાં છે અને ત્યાંથી ઘડીઆળો અને પ્રાયમસ ચુસાઓ આવે છે.

આફ્રિકા ખંડનો ઉત્તરનો મુલક અસલના વખતમાં સુધરેલો હતો. એમાં ઇજિપ્ત અથવા મીસર દેશ છે. ત્યાં સિંધની માફક નહેરેથી ખેતી થાય છે. એના પૂર્વ કિનારા પર ઝાંઝીઆર, યુગન્ડા, ટાંગાનિકા અને કેનિયા ખ્રિષ્ટીશ તાબાનાં દેશો છે. આપણા ગુજરાતમાંથી ત્યાં ઘણા લોકો જઈ વેપારને માટે વસેલા છે. દક્ષિણમાં પાછાં ચાર ખ્રિષ્ટીશ લોકોના તાબાના દેશો છે. તેમાંથી સોનું નીકળે છે. તે દેશોનાં નામ કેપકોલોની, નાતાલ, ટ્રાન્સવાલ, અને ઓરેન્જ નદીનો મુલક છે.

અમેરિકા ખંડ યુરોપીઅન પ્રજાઓના વસ્યા પછી આખા થયો છે. એ ખંડના બે ભાગ છે—ઉત્તર અમેરિકા અને દક્ષિણ અમેરિકા. ઉત્તર અમેરિકામાં કાનડા નામનો ખ્રિષ્ટીશના તાબાનો દેશ છે. ત્યાં પુષ્કળ ધઉ અને સાગ થાય છે. એની દક્ષિણમાં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ છે. ત્યાંથી ધાસતેલ, કાપડ, લોખંડનો સામાન વગેરે આવે છે. આ રાજ્ય ઘણું મોટું છે અને આખા છે.

ઉત્તર અમેરિકા અને દક્ષિણ અમેરિકા વચ્ચે નહેર છે. એ નહેર થોડાજ વર્ષ પર ખોદવામાં આવી હતી. દક્ષિણ અમેરિકામાં મોટા દેશ બ્રાઝિલ છે. ત્યાંથી પુષ્કળ રબર આવે છે. એને પશ્ચિમ કિનારે કોલંબીઆ ઇકિવેડોર, પેરુ વગેરે

દેશો છે. એમાં ઉચ્ચ પહાડો પર થઈને રેલવે લઈ ગયા છે. પેરમાં આલપાકા નામનાં ઘેટાં થાય છે અને તેના ઉનનું આલપાકા નામનું ગરમ કાપડ બને છે.

આસ્ટ્રેલિઆ ટાપુ બ્રિટિશના તાબાનો દેશ છે અને તેમાંથી પુષ્કળ સોનું નીકળે છે. એની દક્ષિણમાં ટાસ્માનીઆ નામનો નાનો ટાપુ છે. એ સુંદર ટાપુ છે અને ત્યાંની હવા સારી ગણાય છે. ત્યાં પુષ્કળ મેવો થાય છે.

આસ્ટ્રેલિઆની પૂર્વે ન્યુઝીલૅન્ડ નામના ટાપુ પણ બ્રિટિશ સંસ્થાન છે. ત્યાં ઘણી નાની નદીઓ છે અને તેને લીધે દેશ ફળદ્રુપ છે. કિંજ ટાપુમાં હિંદુસ્તાનના લોક જાય છે.

મુંબઈ ઇલાકો.

તમે તમારા તાલુકા, જિલ્લા અને પ્રાંતની ભૂગોળ શીખી ગયા પણ જેમ તાલુકો જિલ્લાનો ભાગ છે અને જિલ્લો પ્રાંતનો ભાગ છે તેમ પ્રાંત ઇલાકાનો ભાગ છે. ગુજરાત પ્રાંત મુંબઈ ઇલાકાનો એક ભાગ છે, માટે પ્રાંતની ભૂગોળ શીખ્યા પછી એ પ્રાંત જે ઇલાકાનો ભાગ તે મુંબઈ ઇલાકાની ભૂગોળ શીખીશું.

મુંબઈ ઇલાકો અરબી સમુદ્ર પર લાંબી પટ્ટી જેવો મુલક છે. એની ઉત્તરે બલુચિસ્તાન અને પંજાબ, પૂર્વે રજપુતાના, મધ્ય હિંદ એન્જનિસનાં રાજ્યો, અને હૈદરાબાદનું રાજ્ય અને દક્ષિણે મહેસુર અને મદ્રાસ ઇલાકો છે. પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે.

એ ઇલાકાના કુદરતી રચના પ્રમાણે પાંચ ભાગ છે-સિંધ, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, કોંકણ અને કાનડા. સિંધ ભાગ ઉત્તરમાં આવેલો છે અને તે લગભગ રેતીનો પ્રદેશ છે. એમાં વરસાદ પણ ઘણો ઓછો છે અને તેથી જો નહેરથી પાણી મળે તોજ ખેતી થઈ શકે એમ છે, અને એટલાજ માટે સરકારે ત્યાં ૨૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચી બંધ બાંધી નહેરો વડે ખેતરોને પાણી આપવાની યોજના અમલમાં મુકી છે. ત્યાંના લોકો રીતભાતમાં, ભાષામાં અને પોષાકમાં ગુજરાતના લોકોથી તદ્દન જુદા પડે છે. અહીં તાપ વધારે પડે છે અને ટાઢ પણ વધારે પડે છે. ઉનાળામાં આખા હિંદુસ્તાનમાં વધારેમાં વધારે તાપ સિંધની ઉત્તરમાં આવેલા નેકોળા-

બાદ શહેરમાં પડે છે. શિયાળામાં ઠંડી વધારે પડે છે અને પાણી ઠરી જાય છે. કચ્છનો દ્વીપકલ્પ સિંધને બધીજ રીતે મળતો આવે છે. જો કે સિંધની

અને કચ્છની ભાષા જુદી જુદી છે પણ સિંધી ભાષા કચ્છી ભાષાને મળતી આવે છે. સિંધ દેશમાં સિંધુ નામે મોટી નદી છે.

ગુજરાત સપાટ ચગાનો પ્રદેશ છે. એ ભાગ બધી નદીઓના મુખ પર આવેલો છે તેથી ફળદ્રુપ છે. એમાં ફક્ત પૂર્વ તરફ જંગલો અને હિંદુસ્તાનના વિંધ્ય અને સાતપુડા પર્વતોના ફાંટા આવેલા છે. એમાં મોટી નદીઓ નર્મદા, તાપી અને સાબરમતી છે. એ બધી નદીઓ પશ્ચિમ તરફ અખાતમાં પડે છે કારણ કે એ મેદાનનો ઢાળ પશ્ચિમ તરફનો છે.

મહારાષ્ટ્ર સહ્યાદ્રિનો પૂર્વ ભાગનો પ્રદેશ છે. એ ઉચ્ચપ્રદેશ છે. જે પ્રદેશ દરીઆની સપાટીથી એક હજાર ફુટ ઉચો હોય છે તે ઉચ્ચપ્રદેશ કહેવાય છે. એ પ્રદેશમાં વરસાદ ઓછો છે, કારણ કે હિંદી મહાસાગર તરફથી જે વરસાદ આવે છે તેનો ધણો ભાગ સહ્યાદ્રિના પશ્ચિમ ભાગ તરફ પડે છે અને બાકીનો થોડો ભાગ પૂર્વમાં પડે છે. સહ્યાદ્રિ આ ઉચ્ચપ્રદેશની પશ્ચિમ સરહદ પર આવેલો છે. સહ્યાદ્રિ પશ્ચિમ ધાટ કહેવાય છે. એ પહાડ ઉપર મહાબળેશ્વર અને મેથેરાન હવા ખાવાનાં સ્થળ છે. મેથેરાન મુંબઈ પાસે છે અને મહાબળેશ્વર સતારા જિલ્લામાં છે. એમાં ગોદાવરી અને કૃષ્ણા એ બે મોટી નદી છે. એ બંને નદીઓ પૂર્વ તરફ અગાધાના ઉપસાગરમાં પડે છે, કારણ કે એ ઉચ્ચપ્રદેશનો ઢાળ પૂર્વ તરફનો છે. અહીંના લોકો મરાઠી ભાષા બોલે છે.

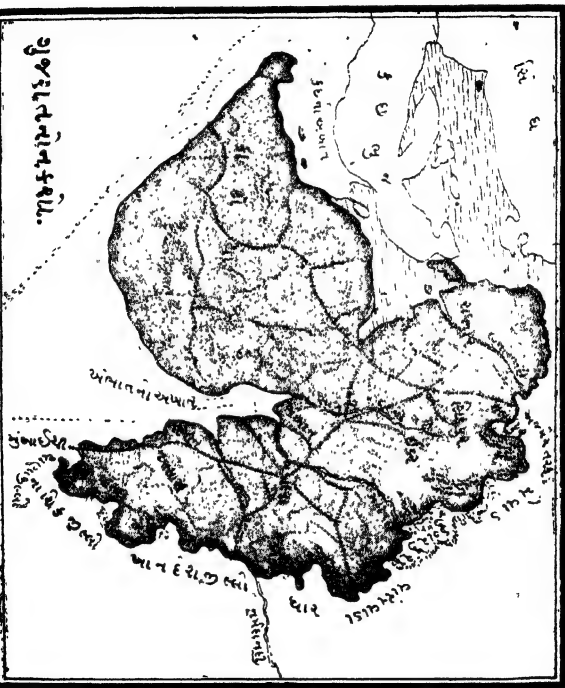
કોંકણ ભાગ સહ્યાદ્રિના પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલો છે. એ ભાગ પથરની જમીનવાળો છે અને એમાં પુષ્કળ વરસાદ પડે છે. જમીન ફળદ્રુપ નથી પણ ડાંગરને લાયક છે. આ ભાગ દરીઆ પરનો નીચો પ્રદેશ છે. આ ભાગમાંના થાણા, કાલાબા અને રત્નાગિરિ જિલ્લાના લોક મરાઠી ભાષા બોલે છે.

કાનડા મુંબઈ ઇલાકાનો છેક દક્ષિણનો ભાગ છે. એ ભાગના લોકો કાનડી ભાષા બોલે છે અને તેથી એ ભાગ કાનડા કહેવાય છે. એનો દક્ષિણનો ભાગ પહાડી છે. એમાં ઘણાં ઘાડાં જંગલો આવેલાં છે.

રાજકીય ભાગો આથી જુદી રીતે પાડેલા છે. ઉત્તરમાં સિંધ ભાગ છે. એમાં કરાચી, હૈદરાબાદ અને ઉમરકોટ મુખ્ય શહેરો છે.

કરાંચી (૨,૧૬,૮૮૩) મુંબઈ પ્રલાકામાં બીજાં નંબરનું પંદર છે અને મોટા વેપારનું મથક છે. ઇ. સ. ૧૮૪૨માં બ્રિટિશ સરકારના હાથમાં આ શહેર

ગુજરાતનો નકશો.

આવું ત્યારથી એની આબાદાની વધતી ગઈ છે. સિંધ ભાગનું સદર સ્ટેશન કરાંચી છે. હૈદરાબાદ (૮૧,૦૦૦) અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં આવ્યું ત્યાં સુધી સિંધની રાજધાની હતું. અહીં રૂપાનું અને લાખનું કામ ઉત્તમ થાય છે. ઉમરકોટ (૪,૦૦૦)માં ઇ. સ. ૧૫૪૨માં અકબરનો જન્મ થયો હતો.

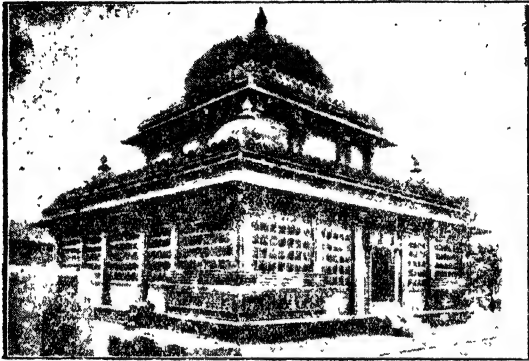
સિંધ ભાગની દક્ષિણે ઉત્તર ભાગ આવેલો છે. તમે જે ગુજરાતની ભૂગોળ શીખી ગયા તે ગુજરાત ઉત્તર ભાગનો એક ભાગ છે. ગુજરાત ઉપરાંત મુંબઈ પાસેનો થાણા જિલ્લો એમાં આવેલો છે. દરેક ભાગના ઉપરી કમીશનર છે. ઉત્તર ભાગના કમીશનરનું સદર સ્ટેશન અમદાવાદ (૨,૭૪,૦૦૦) છે. એ શહેર અસલ પણ ગુજરાતની રાજધાની હતું. એ શહેર મોટા વેપારનું સ્થળ છે અને એમાં ૬૫ મિલો છે. એમાં જેવા લાયક મકાનો પણ ધણાં છે. એમાં હડીસીંગનું દહેરું, રાણી સીપરીની મસજીદ, બદનો કિલ્લો અને શાહીઆગ મુખ્ય છે. એ સિવાય ઉત્તર ભાગના

હડીસીંગનું દહેરું.

ખીજાં મોટાં શહેરો સુરત, ભરૂચ, ગોધરા, નડીઆદ, ખેડા અને ડાકોર છે. સુરત એ (૧,૧૭,૦૦૦) સુરત જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર તાપ્તી

નદી પર આવેલું છે. અંગ્રેજ સરકાર અને બીજી યુરોપીયન પ્રજાઓએ અહીં વેપાર માટે પહેલી કોઠી રાખી હતી તે વખતે સુરત વેપારનું મોટું

રાણી સીપરીની મસજીદ.

બંદર હતું. પણ જ્યારે અંગ્રેજ સરકારે સુરત બદલી મુંબઈ વેપારનું મથક કર્યું ત્યારથી સુરતનો વેપાર ઓછો થતો ગયો. ભરૂચ (૪૩,૦૦૦) ભરૂચ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. ગાધરા (૨૭,૦૦૦) પંચમહાલ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર અને ખેડા (૮,૦૦૦) ખેડા જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. નડીઆદ (૩૨,૦૦૦) ખેડા જિલ્લામાં મોટામાં મોટું અને આગળ પડતું ગામ છે. અહીંના પાટીદારો કેળવણીમાં આગળ વધેલા છે. ડાકોર (૮,૦૦૦) ખેડા જિલ્લામાં જત્રાનું ગામ છે. અહીં ધણા જત્રાણુ દૂરથી આવે છે. અહીં શ્રી રણુછોડજીની મૂર્તિ છે. માણુકકારી પૂનેમે ત્યાં મોટો મેળો ભરાય છે.

ઉત્તર ભાગની દક્ષિણે મુંબઈ પર ભાગ આવેલો છે. આ ભાગ આણા જિલ્લાનો થોડો ભાગ લઈ બનાવેલો છે. એના ખે તાલુકાજ છે, - દક્ષિણ સાષ્ટિ અને અંબરનાથ. એ ભાગનું મુખ્ય શહેર વાંદરા (૨૯,૦૦૦) છે.

મુંબઈ (૧૧,૭૬૦૦૦) દરીઆ કિનારે મોટું શહેર છે. એ શહેર મુંબઈ ઇલાકાની રાજધાની છે અને એ શહેર ઉપરથી ઇલાકાનું નામ મુંબઈ ઇલાકો પડેલું છે. આ શહેર મોટા વેપારનું મથક છે તેથી પૃથ્વી પરના બધા શહેરના લોકો અહીં આવી રહેલા છે. અહીં ચીનાઓ, જાપાનીઓ, યુરોપીઅન બધી પ્રજા તથા હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગના લોકો લેવાકે બંગાળી, મરાઠી, શીખ, વગેરે જોવામાં આવે છે. આ શહેર

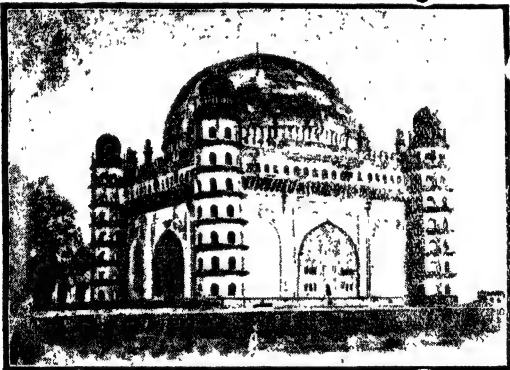

રાજમહાલ ટાવર.

કેવડું મોટું છે અને શહેરમાં કેટલો વેપાર છે તેનો ખ્યાલ ત્યાંની મ્યુનિસિપાલિટીની આવક પરથી આવશે. અહીંની મ્યુનિસિપાલિટીની દર વરસની લગભગ આવક ૩ કરોડ રૂપિયા છે અને બંદરનો વેપાર ૩૧૩ કરોડ રૂપિયાનો છે. અહીં ઘણું જોવા લાયક મકાનો છે. મુંબઈ મ્યુનિસિપાલિટીનું મકાન, રાજાબાઈ ટાવર, અને બોરીબંદર સ્ટેશન એ મુખ્ય છે.

મુંબઈની પૂર્વમાં મધ્ય ભાગ આવેલો છે અને તે આપણા ગુજરાતથી મોટો છે. એ બધો ભાગ ઉચ્ચપ્રદેશ પર આવેલો છે. એમાં મોટા શહેરો ધુળીઆ, જળગામ, નાશિક, અહમદનગર, પુના, સતારા, અને શોલાપુર છે. ધુળીઆ (૩૦,૦૦૦) પશ્ચિમ ખાનદેશ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. એ અળસી તથા રૂના વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે. જળગામ (૨૪,૦૦૦) પૂર્વ ખાનદેશ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે અને રૂ, તલ તથા અળસીના વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે. નાશિક (૪૩,૦૦૦) નાશિક જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર ગોદાવરી નદી પર જાત્રાનું ધામ છે. અહીં દર બાર વર્ષે મોટી જાત્રા ભરાય છે. શહેર તાંબા પિત્તળના વાસણુ માટે પ્રખ્યાત છે. અહમદનગર (૪૫,૦૦૦) અહમદનગર જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. ઇ. સ. ૧૫૯૫ માં અકબરના છોકરા મુરાદે આ શહેરને ઘેરો બાંધ્યો હતો ત્યારે આંદખીખીએ બહાદુરીથી આ શહેરનો બચાવ કર્યો હતો. પુના (૨,૧૫,૦૦૦) પુના જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર ૧,૮૫૦ ફુટની ઉંચાઈએ આવેલું છે. પેશ્વાના વખતમાં એ પેશ્વાની રાજધાની હતી અને હાલ ગવર્નર સાહેબ ત્યાં ચોમસામાં રહે છે. અહીં જુના વખતની ઘણી જોવા લાયક જગાઓ છે. સતારા જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. અહીં શિવાજીના વંશના રાજ કરતા હતા, પણ ઇ. સ. ૧૮૪૮માં છેલ્લા રાજાને વારસ નહિ હોવાથી રાજ્ય ખાલસા કરવામાં આવ્યું હતું. સતારા જિલ્લામાં મહાબળેશ્વર નામનું સદ્વાદિનું શિખર હવા ખાવાનું સ્થળ છે. શોલાપુર (૧,૨૦,૦૦૦) શોલાપુર જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. એ શહેર દરીઆની સપાટીથી ૧,૮૦૦ ફુટ ઉંચું છે. અહીં દેશી લુગડાં સારાં બને છે અને વળી શહેરમાં કાંતવા અને વણવાની મિશે છે. શહેરના નૈર્ઋત્ય ખુણા પરનો મોટો કિલ્લો આહાણી વંશના સ્થાપનાર હસન ગંગુએ બંધાવ્યો હતો.

મધ્ય ભાગની દક્ષિણે દક્ષિણ ભાગ આવેલો છે. એમાં કેટલોક ભાગ સહ્યાદ્રિની પશ્ચિમનો અને બાકીનો સહ્યાદ્રિની પૂર્વનો છે. એમાંના ચાર જિલ્લા બેલગામ, ખીજપુર, ધારવાડ અને કાનડામાં કાનડી (કોનેરીઝ) ભાષા બોલાય છે. બેલગામ અને ખીજપુરમાં કેટલાક મરાઠી પણ બોલે છે. બાકીના બે જિલ્લા કોલાપા અને રત્નાગિરિમાં મરાઠી ભાષા બોલાય છે. એમાં જંગલો આવેલા છે. ખીજપુર, બેલગામ, ધારવાડ, કારવાર, રત્નાગિરિ અને અલીબાગ મોટાં શહેર છે. એમાં ખિજપુર (૩૨,૦૦૦) ખિજપુર જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર ૧,૯૫૦ ફુટની ઉંચાઈએ આવેલું છે. એમાં સુલતાન મહમદનો રોજો ધણો સુંદર છે. રોજના

ખીજપુર ગોળગુંબઝ.

ધુમટનો વ્યાસ ૧૨૪ ફુટ, અંદરના ભાગથી ઉંચાઈ ૧૭૫ ફુટ અને બહારના ભાગની ઉંચાઈ ૧૯૮ ફુટ છે. પૃથ્વી ઉપર મોટામાં મોટો ધુમટ આ છે અને તે ગોળગુંબઝ નામે ઓળખાય છે. વળી અહીં મલિકે મદન નામની ૨૮ ઇંચ વ્યાસની તોપ છે. એ ઐતિહાસિક શહેર છે. ધારવાડ

(૩૫,૦૦૦) ધારવાડ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. એ શહેરનો ક્લિલો ઈ. સ. ૧૪૦૩માં ધારવા નામના અમલદારે બંધાવેલો કહેવાય છે. ધારવાર (૧૫,૦૦૦) કાનડા જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર અને બંદર છે. એ બંદરમાં ચોમાસામાં વહાણો રહી શકે છે, રતનાગિરિ (૧૯,૦૦૦), રતનાગિરિ જિલ્લાનું મુખ્ય ગામ દરીઆ પર આવેલું છે. અહીંથી ધણા મરાઠાઓ મુમ્બઈ મિલોમાં કામ કરવા આવે છે. અલીબાગ (૫,૦૦૦) કોલાબા જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર અને બંદર છે. કોલાબા જિલ્લામાં સલ્વાદ્રિનું મથેરાન નામનું શિખર આવેલું છે. ત્યાં ગરમીના દિવસમાં લોકો જઈ રહે છે.

દેશી રાજ્યો:—મુમ્બઈ ઇલાકામાં છુટાં છવાયાં નાનાં મોટાં ધણાં દેશી રાજ્યો છે. મોટામાં મોટું વડોદરાનું રાજ્ય ગુજરાતમાં છે. એ રાજ્ય ધણું ફળદ્રુપ છે. એ રાજ્યમાં વડોદરા રાજધાનીનું શહેર છે. એ શહેરમાં સચ્ચિદ્રસ્થાન, રામના મહેલો, બાગ વગેરે ધણાં જોવા લાયક

લક્ષ્મીવિજ્ઞાસ મહેલ

સ્થળ છે. એ રાજ્ય વાયસરોયની દેખરેખ નીચે છે. અહીંના રામ ગાયકવાડને નામે ઓળખાય છે અને મરાઠા જાતના છે.

એમાં એ ઉપરાંત પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના રાજ્યોની એજન્સિ છે અને વડોદરાના રાજ્યની માફક તે વાયસરોયની સીધી દેખરેખ નીચે છે. કાઠિઆવાડ એજન્સિ એનો ભાગ છે, પાલનપુર એજન્સિ અને કચ્છ પણ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના રાજ્યોની એજન્સિના ભાગ છે. એના ઉપરી એજન્ટ હુ ધ ગવર્નર જનરલનું સદર સ્ટેશન રાજકોટ છે.

સિંધની દક્ષિણમાં કચ્છનું રજપુત રાજ્ય આવેલું છે. (કચ્છ શબ્દનો અર્થ દરીઆ કિનારાની ભૂમિ થાય છે.) આ રાજ્ય દરીઆ કિનારા પર આવેલું છે. એનું મુખ્ય શહેર ભુજ (૧૯,૦૦૦) રાજધાનીનું નગર છે. એમાં ભુજંગ નામના સાપનું દહેરું હતું તેથી એનું નામ ભુજ પડેલું છે. અહીંનું કસબી અને હીરનું ભરતકામ બહુ વખણાય છે.

કચ્છની દક્ષિણમાં કાઠિઆવાડ આવેલું છે. એ ધણી રાજ્યોનો સમૂહ છે, અને તેથી એ એજન્સિ કહેવાય છે. એના બે ભાગ પાડેલા છે.—પશ્ચિમ કાઠિઆવાડ અને પૂર્વ કાઠિઆવાડ. એ દરેક પ્રાંતના ઉપરી પોલિટિકલ એજન્ટ કહેવાય છે. અને તે એજન્ટ હુ ધી ગવર્નર જનરલની દેખરેખ નીચે કામ કરે છે. એમાં નવાનગર (જમનગર), મોરબી, ગોંડલ, ધાંગધ્રા, ભાવનગર, જુનાગઢ, અને પોરબંદર મોટાં રાજ્યો છે. નવાનગરની પાસેની ખાડીમાંથી મોતી નીકળે છે. ભાવનગર મોટું રાજ્ય છે અને ભાવનગર શહેર બંદર છે. જુનાગઢ પણ મોટું રાજ્ય છે. જુનાગઢ શહેર પાસે ગીરનારનો ડુંગર છે. એ ડુંગર હિંદુ અને જૈનનું જત્રાનું ધામ ગણાય છે. પોરબંદર કાઠિઆવાડની દક્ષિણમાં બંદર છે. ભાવનગર પાસે પાલીતાણા નાનું રાજ્ય છે પણ એમાં આવેલા શેત્રુંજીના ડુંગરને લીધે એ પ્રખ્યાત છે. શેત્રુંજીના ડુંગર પર જૈનોનાં સુંદર દહેરાં છે અને અહીં ધણા જત્રાણુ અને બીજા ભોક્ષા ખાસ કરીને દહેરાં જોવાં આવે છે.

આ ઉપરાંત કાઠિઆવાડમાં વડોદરા રાજ્યના તાત્કાલિક મુક્તક છે. તે ભાગો અમરેલી પ્રાંત અને ઝોખા મંડળ નામે ઝોખાયા છે. અમરેલી પ્રાંતમાં ગીરની ઝાડી આવેલી છે અને તેમાં સિંહ નજરે પડે છે. ઝોખા મંડળમાં દ્વારકા બંદર છે અને તે જત્રાનું મોટું ધામ છે.

ગુજરાતમાં પાલણપુર એજન્સિ છે તે પણ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના રાજ્યની એજન્સિનો ભાગ છે. એ છેક ઉત્તરમાં આવેલી છે. એમાં પાલનપુર અને રાધનપુર એ બે મોટાં રાજ્યો આવેલાં છે. એ બંને રાજ્યોના રાજા મુસલમાન છે અને તેથી તેઓ નવાજ કહેવાય છે. પાલનપુર રાધનપુર કરતાં વધારે ફળદ્રુપ છે.

આ ઉપરનાં રાજ્યો સિવાયના બીજાં રાજ્યો મુબઈ સરકારની દેખરેખ નીચે છે. ઉત્તરમાં સિંધમાં ખેરપુર સંસ્થાન છે. એ મુબઈ સરકારની દેખરેખ નીચે છે. એનું મુખ્ય શહેર ખેરપુર (૧૬,૦૦૦) છે. એ રાજ્યના એજન્ટ સક્કરના ક્ષેત્ર છે. એના રાજ્યકર્તા બહુચ મુસલમાન છે. એ ભાગમાં રેતીના ડુંગર છે.

મહીકાંડા એજન્સિ ગુજરાતના પૂર્વ ભાગ પર આવેલી છે. દરેક એજન્સિના ઉપરીને પોલીટિકલ એજન્ટ કહે છે. મહીકાંડા એજન્સિનું સદર રેશન સાદરા છે. એ એજન્સિમાં મોટું રાજ્ય ઘદરનું છે. એ એજન્સિમાં ઘણો ભાગ ડુંગરાળ અને જંગલવાળો છે.

રેવાકાંડા એજન્સિમાંના કેટલાંક રાજ્યો રેવા (નર્મદા) નદી પર આવેલાં છે. તેથી એ રેવાકાંડા એજન્સિના નામે ઓળખાય છે. એના એજન્ટ પચમહાલના ક્ષેત્ર છે. એ પણ ગુજરાતની પૂર્વે આવેલી છે. એમાં પણ ઘણો ભાગ ડુંગરાળ અને જંગલવાળો છે. એમાં મોટામાં મોટું રાજ્ય રાજપીપલાનું છે અને રાજધાનીનું શહેર નાંદોદ છે. અંકલેશ્વરથી રેલવેને રસ્તે નાંદોદ જવાય છે. એ રાજ્યમાં નર્મદા નદીની ખીણનો પ્રદેશ ઘણો ફળદ્રુપ છે. એમાંના જંગલો કાપી નાંખવામાં આવે છે અને તે જમીન ખેતી માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. એ ઉપરાંત બીજાં રાજ્યો લુણાવાડા, છોટાઉદેપુર અને દેવગઢખારીઆ છે.

ખંભાતનું નાનું રાજ્ય ખંભાતના અખાત પર આવેલું છે. એનો પૂવ ભાગ ફળદ્રુપ છે. તેમાં જુવાર. બાજરી, તુવેર, ઘઉં કપાસ વગેરે થાય છે. ખંભાતમાં અકીકના પથરના બટન, એરીંગ, ઘડીઆળના અછોડા વગેરે થાય છે. તેમજ વળી અહીં શેતરંજી અને લુગડાં પણ સારાં બને છે. એના એજન્ટ ખેડાના ક્ષેત્ર છે.

સુરત એજન્સિમાં સચીન, વાંસદા, ધરમપોર અને ડાંગ એમ ચાર રાજ્યો આવેલાં છે. એના એજન્ટ સુરતના કલેક્ટર છે. સચીન ક્ષણરૂપ રાજ્ય છે. એના તાખાનું હુમસ ગામ સુરતથી દસ માઇલને અંતરે દરીઆ પર આવેલું છે, અને ત્યાં શ્રીમંત લોકો ઉનાળામાં જઈ રહે છે. વાંસદા, ધરમપુર અને ડાંગ જંગલવાળા પ્રદેશો છે, અને એમાં વસ્તી ચોધરા, નાયકડા એવા અનાયની છે. તે છતાં રાજ્યો તેમને કેળવણી આપવા પ્રયાસ કરે છે.

મધ્ય ભાગમાં નાના નાનાં દેશી રાજ્યો આવેલાં છે. તેમાં ભોર, ઝોંઘ અને અકલકોટ એ મુખ્ય છે.

દક્ષિણ ભાગમાં જે રાજ્યો આવેલાં છે તે મોટાં છે. તેમાં કોલ્હાપુરનું રાજ્ય મોટું છે. શિવાજીના વંશની વડી શાખાનું રાજ્ય સતારામાં હતું. નાની શાખાનું રાજ્ય કોલ્હાપુરમાં હતું તે હજુ ચાલે છે. એની રાજધાની કોલ્હાપુર છે. એનો પૂર્વનો ભાગ ક્ષણરૂપ છે, અને પશ્ચિમનો ભાગ જે સહ્યાદ્રિ પર આવેલો છે તે જંગલોથી ભરપૂર છે.

એ ઉપરાંત ખીખ્ત રાજ્યો સાવંતવાડી અને જંજીરા છે. સાવંતવાડી રતનાગિરિ જિલ્લાની દક્ષિણે આવેલું છે. એની મુખ્ય પેદાશ નાળિયેર. સોપારી, કેરી, કેળાં, લીંચુ અને કાજુ છે. દરિયા કિનારા પરની પેદાશ નાળિયેર, સોપારી, અને કાજુ છે.

જંજીરા સંસ્થાન કોલાયા જિલ્લાની પશ્ચિમે દરીઆ પર આવેલું છે. જંજીરા ટાપુમાં સીધીની વસ્તી છે. કાઠિઆવાડમાં આવેલું જાફરાખાદનું રાજ્ય જંજીરાના નવાખને તાબે છે.

આ ઉપરાંત દીવ, દમણ અને ગોવા આ ત્રણ ફોર્ગી સંસ્થાન છે. દમણ સુરત જિલ્લાની દક્ષિણે દરીઆકિનારા પર છે. ત્યાંની હવા સારી ગણાય છે.

રતનાગિરિ અને કાનડા જિલ્લા વચ્ચે ગોવા નામનું શીરંગીનું સંસ્થાન છે. આ શીરંગીનાં સસ્થાનોની રાજધાની છે અને શીરંગી ગવર્નર બનરસ અહીં રહે છે. દીવ કાઠિઆવાડની દક્ષિણે આવેલું છે.

મુખ્ય પેદાશ:—સાધારણ રીતે નદીઓના મુખ આગળનો પ્રદેશ ધણોજ ફળદ્રુપ હોય છે કારણ કે એ પ્રદેશ મુખ્યત્વે કરીને કાંપનો અનેલો હોય છે. નદીઓની ખીણનો વચ્ચેનો પ્રદેશ સાધારણ રીતે ફળદ્રુપ હોય છે. નદીઓના મૂળ આગળનો પ્રદેશ ડુંગરાવાળો હોય છે, તેથી તે ફળદ્રુપ હોતો નથી. આ ઉપરાંત વરસાદ પર પણ ખેતીનો આધાર રહેલો છે. સિંધ પ્રાંત સિંધુ નદીના મુખનો પ્રદેશ છે છતાં ત્યાં વરસાદ નહીં જેવો છે અને નહેરો ન હોત તો તદનજ ઉજ્જડ મુલક થઈ જત. પણ તે દેશમાં આવેલી સિંધુ નદીમાં હિમાલયનું બરફ ઓગળે છે ત્યારે રેલ આવે છે. આ રેલના પાણીનો ઉપયોગ કરવાને સરકારે નહેરો બાંધેલી છે. દરિયા કિનારા પર વરસાદ યુક્ત થાય છે. એ કિનારા પર ડાંગર, નાળિયેર, સોપારી વગેરે પાક થાય છે. ઉપરના નિયમ પ્રમાણે ગુજરાત ધણો ફળદ્રુપ છે અને તેથીજ લોકો કહે છે કે અહીં કાચું સોનું પાકે છે.

સિંધમાં મુખ્ય પાક ધઉ, બાજરી, ગુવાર, ડાંગર અને કપાસ છે. સિંધનું ૩ ઉચા પ્રકારનું ગણાય છે અહીં મેવો પણ સારો થાય છે. ગુજરાતમાં બહુ જિલ્લો **કપાસનો**, ખેડા જિલ્લો **તમાકુનો** અને પંચમહાલ **મકાઈનો** મહાલ છે. કપાસ અને ધઉ ડાળી જમીનમાં સારાં થાય છે. જંગલો કાપી જે જમીન ખેતીના ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે તે બધી જમીનમાં કપાસ થાય છે. સુરત જિલ્લામાં અને મધ્ય ભાગના જે જિલ્લામાં ડાળી જમીન છે ત્યાં કપાસ અને ધઉ થાય છે. કોંકણની જમીન પહાડી છે અને પથર ઉપર ધણીજ થોડી માટી છે તેથી મૂળ ઉડા જતાં નથી. ત્યાં યુક્ત વરસાદ હોવાને લીધે મુખ્ય પાક ડાંગરનો છે. એ ઉપરાંત નાળિયેર, સોપારી, કેરી, કેળાં વગેરે પણ પાકે છે. દરીયા કિનારાની જમીન આ પાકને માફક આવે છે. બાગાયત જમીનમાં પાન, શેરડી, આદુ, અળધર, અનનાસ, ફળુસ વગેરે થાય છે. સુરત જિલ્લાની અને વડોદરા રાજ્યની સુરત જિલ્લાને લગતી કેટલીક જમીન ધણી ફળદ્રુપ છે. લોકો શેરડીમાંથી ગોળ બનાવે છે, પણ ખાંડ બનાવી શકતા નથી. આ ઉપરાંત કઠોળ-ચણા, વટાણા, મગ, તુવેર, અને વાલ બધે

ઠેકાણે થાય છે. જમીનના કસ પ્રમાણે કેટલાક ભાગના કઠોળમાં મીઠાસ વધારે હોય છે અને કેટલાકમાં ઓછી હોય છે. સુરત જિલ્લામાં કાળા મગ થાય છે ત્યારે ખીજા જિલ્લામાં લીલા મગ થાય છે. હાંસોટ અને દહેજના વાલ વધારે વખણાય છે અને તે ઝીણા હોય છે ત્યારે દમણ તરફના વાલ લાલ અને મોટા હોય છે.

લોકો અને ધંધાઓ:—મુંબઈ ઇલાકાની કુલ વસ્તી આસરે પોણા ત્રણ કરોડ છે. તેમાં ખાલસા મુલકમાં ૧ કરોડ ૯૨ લાખ, નાનાં દેશી રાજ્યોમાં ૭૪ લાખ અને વડોદરા રાજ્યમાં ૨૧ લાખ છે.

સિંધમાં વસનારા લોકો સિંધી કહેવાય છે. ગુજરાતમાં વસનારા

ગુજરાતી કહેવાય છે. મહારાષ્ટ્રમાં વસનારા દક્ષિણી કહેવાય છે અને કાનડી બાપા ખેલનારા જિલ્લામાં વસનારા કાનડી કહેવાય છે. આ ત્રણ ભાગો બાપાઓ ઉપરથી થયેલા છે. મુસલમાનો ઉર્દૂ બાપા ખેલે છે પણ ગામડામાં તે ને ભાગમાં તેઓ રહે છે ને ભાગમાં રહેનારા હિંદુ લોકોની બાપા ખેલે છે.

આપણા ઇલાકાની મુખ્ય

વસ્તી હિંદુ, મુસલમાન, તથા પારસી છે. વસ્તીનો પોણા

સિંધી.

ભાગ હિંદુ છે, મુસલમાનો હિંદુઓનો ચોથો ભાગ છે અને પારસીઓની વસ્તી ઘણીજ થોડી છે. આ ઉપરાંત ખ્રિસ્તી, ચાહુદી વગેરે જોવામાં આવે છે. જંગલના ભાગોમાં બીલ, કાળી, નાયકા વગેરે અનાર્થ જાતો રહે છે.

લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. પણ મુંબઈ ઇલાકામાં કપાસ એ મુખ્ય પાક છે તેથી કેટલાક લોકો કપાસ લોટવાના કારખાનામાં તથા મિલોમાં કામ કરે છે. મુંબઈ અને અમદાવાદમાં મિલો વધારે છે અને તેમાં સુતર કાંતવાનું તથા વણવાનું કામ ચાલે છે. કપાસ લોટવાના કારખાનાં માત્ર ૩ની મોસમ વખત ચાલે છે. બીજો ધંધો હાથ વણાટનો છે. સુરત અને અમદાવાદમાં રેશમી કાપડ પણ વણાય છે. અમદાવાદ અને સુરતમાં કસબનું કામ ધણું બને છે. અમદાવાદના કિતખાત વણાય છે.

દક્ષિણી.

એ ઉપરાંત સ્ત્રીઓને પહેરવાનાં ડુગડાં શેલાપુર, નાશક, ખંભાત અમદાવાદ વગેરે સ્થળે બને છે. પીત્તળનાં અને તાંબાના વાસણુ ઠામ ઠામ બને છે. નાશકના વાસણુ ઘણાં વખણાય છે. આ દેશમાં ખનિજો બહુ નથી. મેગેનીઝ નામની ધાતુના પથ્થર પંચમહાલના ડુંગરામાંથી નીકળે છે અને તે ખોદી કાઢવાના કામમાં થોડાં માણસ રોકાઈ રહે છે. ખારાધોડા, ધરાસણા અને હરવાડામાં મીઠું પકવામાં આવે છે.

વેપારના માર્ગો:—દરેક જિલ્લામાં તાલુકા ગામે આવવા તથા એક બીજા ગામ વચ્ચે કાચા રસ્તા હોય છે. વળી જે ધોરી રસ્તા હોય છે અથવા તેા જે રસ્તે થઇને ઘણાં ગાડાં અથવા માણસની આવળ થતી

હોય ત્યાં પાકા રસ્તા બાંધેલા હોય છે.* ભરૂચ જિલ્લામાં ભરૂચથી જંબુસર સુધીની રેલવે નહોતી તે વખતે માણસોને તથા વેપારને સાર સરકારે ૩૦ માઇલની સડક બાંધી હતી અને હજુ તેની મરામત સરકાર કરે છે. તેમજ અંકડેશ્વરથી હાંસોટ સુધી રેલવે ગાડી નથી અને હાંસોટ મોટું ગામ છે તેથી ત્યાં સુધીની પાકી સડક છે અને તે પણ સરકારના તાબામાં છે. ખીમ્મ નાના રસ્તાઓ પર લોકલબોર્ડ ખર્ચ કરે છે. આજે મુંબઈ ઇલાકા અને હિંદુસ્તાનને આખી દુનીયા જોડે સંબંધ છે, તેથી વેપારને માટે એવી સડકો કે કાચા રસ્તા પુરતા નથી. કરોડો મણુ માલ આપણા દેશમાં આવે છે અને કરોડો મણુ માલ બહાર ગામ

મુસલમાન.

જતાં વર્ષો લાગે માટે રેલવે બાંધેલી છે અને તેથી માલ એકદમ મુંબઈ જઈ શકે છે અથવા તો મુંબઈથી આવી શકે છે. તમે કોઈ વખતે ગુડસ ટ્રેન (સામાનની ગાડી) જોઈ હશે. તેમાં ૫૦ થી ૬૦ ડબ્બા જોડેલા હોય છે. એક ડબ્બામાં ૫૦૦ મણુ વજનનો માલ ભરાય તો ૬૦ ડબ્બામાં લગભગ ૩૦,૦૦૦ મણુ વજનનો માલ ભરી શકાય અને એક એન્જીન સપાટાબંધ તેટલું ખેંચી જાય છે. જે રેલવે સડક ન હોત તો એટલો બધો માલ

*શિક્ષકે પોતાના જિલ્લામાં જે એવી પાકી સડકો બાંધેલી હોય તે બતાવવી તથા પોતાના તાલુકા, શહેરથી કોઈ રેલવેની સડકો હોય તો તે વિષે જ્ઞાન આપવું.

ક્યારે મુંઝઈ પહોંચત ? દરેક વેપારનાં સ્થળ આગગાડીની સડકથી જોડી લીધેલાં છે. મુંઝઈ ઇલાકામાં ખી. ખી. એન્ડ. સી. આઈ રેલવે (બ્રામ્હે, બરોડા, એન્ડ સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા રેલવે મુંઝઈ, વડોદરા, અને મધ્ય હિંદ રેલવે) અને જી. આઈ. પી.

રેલવે મુખ્ય છે અને ખીજી બધી તેની શાખા છે. પહેલી રેલવેથી અમદાવાદ, વીરમગામ જવાય છે ને સિંધમાં પણ જવાય છે, અને તે વડે દિલ્હી પેશાવર સુધી પણ જવાય છે. ખીજી રેલવે મુંઝઈથી નીકળી કલકત્તા, દિલ્હી, અને મદ્રાસ સુધી જાય છે. એ રેલવેઓ વેપારનાં બધાં સ્થળ જોડે છે અને નાની શાખાઓ દેશના અંદરના ભાગમાં ગયેલી છે તે અંદરના ભાગમાંથી માલ લાવી મોટી રેલવેને સોંપે છે. વડોદરાના રાજ્યે, રાજપીપળાના

પારસી.

રાજ્યે અને કાઠિયાવાડના રાજ્યોએ પોતાની રેલવેના વેપાર માટે રેલવે બાંધી છે. સુરતથી તાપી નદીની ખીણમાં અમલનેર સુધી રેલવે અને ત્યાંથી જી. આઈ. પી.ના ફાંટા વડે ભુસાવળ જવાય છે. પુનાથી સધર્ન મરાઠા રેલવે (દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રની રેલવે) મારફતે દક્ષિણ ભાગમાં અને પશ્ચિમ કિનારે મારમાગોવા (એટલે ગોવા જવાનું બંદર) સુધી જવાય છે. આ પ્રમાણે પાંચ ભાગના મુખ્ય શહેરો કરાચી, અમદાવાદ, વાંદરા, પુના અને બેલગામ આગગાડીની સડકથી જોડાયેલા છે. મુંઝઈ વેપારનું મોટું બંદર છે. એટલે બધી રેલવેનો હેતુ મુંઝઈ પહોંચવાનો છે એટલે કે બધી રેલવે મુંઝઈથી શરૂ થાય છે

ગુજરાતમાં એક રેલવે બીલીમોરાથી ઉનાઈ તરફ, બીજી સુરતથી અમલનેર તરફ, ત્રીજી અંકલેશ્વરથી નાંદોદ, ચોથી ભરૂચથી નંખુસર,

પાંચમી આણંદથી ખંભાત, છઠી અમદાવાદથી ધંધુકા, સાતમી અમદાવાદથી પ્રાંતીજ વગેરે સ્થળો પર જાય છે.

રાજ્ય વ્યવસ્થા:-દરેક

ગામડામાં અને શહેરમાં તમે પોલીસની અને મહેસુલ (જમીનનો કર) બાબતની વ્યવસ્થા જોશો. સરકારની મહેસુલ દરેક ગામડામાં એકઠી કરવામાં આવે છે અને તે કામ તળાટીનું છે. તળાટી મહેસુલ વસુલ કરી તાલુકે મામલતદારની કચેરીમાં ભરે છે, અને મામલતદાર તે મહેસુલ જિલ્લા કચેરીમાં ભરે છે. જિલ્લાના ઉપરી

કચ્છી ભાટીઆ.

કલેક્ટર સાહેબ છે અને તેમની અને તાલુકાના મામલતદારની વચ્ચે આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર અથવા ડેપુટી કલેક્ટર હોય છે. આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર અથવા ડેપુટી કલેક્ટરના તાબામાં બે ત્રણ તાલુકા હોય છે અને મામલતદાર તેમને રીપોર્ટ કરે છે અને તે કલેક્ટર સાહેબને રીપોર્ટ કરે છે. કલેક્ટર સાહેબને અને મામલતદાર અને આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર અથવા ડેપુટી કલેક્ટરને મહેસુલ ઉપરાંત નાના ફોજદારી કેસો ચુકવવાનું તથા જમીનના વેચાણ વગેરેના દફતર પર દેખરેખ રાખવાનું કામ સોંપવામાં આવેલું છે.

ગામડામાં પોલીસ પટેલ હોય છે. તે ગામમાં કોઈ જાતનો ગુન્હો ન થાય એવો બંદોબસ્ત રાખે છે અને ગુન્હો થાય તો તેની તપાસ કરે

છે. તેના ઉપરી તરીકે તાલુકાના ફોજદાર છે અને ફોજદાર જિલ્લાના પોલીસ સુપ્રાન્ટેન્ડન્ટના હુકમ પ્રમાણે કામ કરે છે. જેમ મહેસુલી ખાતાના ઉપરી કલેક્ટર છે તેમ પોલીસ ખાતાના ઉપરી પોલીસ સુપ્રાન્ટેન્ડન્ટ છે.

એ ઉપરાંત ડાક્ટરી-ખાતું, ન્યાયખાતું અને કેળવણી ખાતું છે. દરેક તાલુકામાં એક કે કોઈ વખતે બે સરકારી ડાક્ટર રહે છે અને તેમના ઉપરી જિલ્લાના સિવિલ સરજન છે.

ન્યાયખાતાને માટે દરેક તાલુકામાં મુનસફની એક કચેરી હોય છે. જો તાલુકો નાનો હોય તો બે તાલુકા વચ્ચે એક કચેરી હોય છે અને તે મુનસફના ઉપરી જિલ્લાન જડજ હોય છે અને તેને ડિસ્ટ્રિક્ટ અને સેશન્સ જડજ કહે છે.

અમદાવાદી.

કેળવણી ખાતા તરફથી દરેક તાલુકા માટે એક અંસીસ્ટન્ટ ડેપુટી હોય છે. કેટલીક વખતે તાલુકા નાના હોય છે તો તેને બે તાલુકા સોંપવામાં આવે છે અને તેના ઉપરી તરીકે જિલ્લાના ડેપુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર હોય છે.

ગામડામાં જમીનની મહેસુલ ઉપરાંત રૂપિયા એક આનો કર લેવામાં આવે છે. તે ઉપજમાંથી ડીસ્ટ્રીક્ટ લોકલબોર્ડને ખર્ચ ચાલે છે. ડીસ્ટ્રીક્ટ લોકલ બોર્ડ રસ્તા સમારવાનું, કુવા બંધાવવાનું અને નિશાળો ચલાવવાનું કામ કરે છે. તાલુકામાં જે બોર્ડ હોય છે તે તાલુકા બોર્ડ

કહેવાય છે અને જિલ્લા ખાતે જે બોર્ડ હોય છે તે ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડ કહેવાય છે.

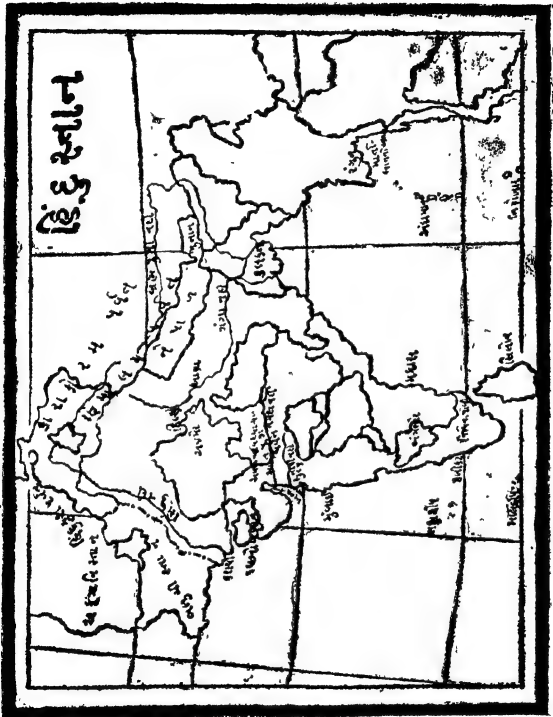
કાડીઆવાડી,

હવે આ બધા જિલ્લાના ઉપરી અમલદારો છે પણ ભાગના ઉપરી અમલદાર જુદા છે. દરેક પાંચ કે છ જિલ્લાનો એક ભાગ બને છે અને તેના ઉપરી અમલદારને કમિશનર કહે છે. ઉત્તર ભાગમાં છ જિલ્લા આવેલા છે. તેના ઉપરી કમિશનર અમદાવાદમાં રહે છે. મધ્ય ભાગના કમિશનરના તાબામાં સાત જિલ્લા છે. દક્ષિણ ભાગના કમિશનરના તાબામાં છ જિલ્લા છે. સિંધ ભાગના કમિશનરના તાબામાં સાત જિલ્લા છે.

હવે કમિશનરના ઉપરી ગવર્નર સાહેબ છે. એ આખા ઇલાકાના ઉપરી છે. એમને મદદ કરવાને એક કારભારી મંડળ છે અને બીજું કાયદા બાંધનારું મંડળ છે. એ ગવર્નરો દર પાંચ વર્ષે બદલાય છે.

હિંદુસ્તાનનું સામ્રાજ્ય.

આપણા ઇલાકાનું નામ મુળદ્વિ ઇલાકા છે અને તેમાં ખાલસા મુલક તથા દેશી રાજ્યો કે દેશી રાજ્યોના સમૂહ પર દેખરેખ રાખવાને માટે સૌથી મોટા સરકારી અમલદાર ગવર્નર છે. આપણા ઇલાકા જેવા આખણી આસપાસ બીજા ઇલાકા અને પ્રાંતો છે અને તેમાં પણ રાજ્ય

કરવાને સરકારે તેવીજ જાઠવણુ રાખેલી છે. આ ધલાકા અને પ્રાંતો અને દેશી રાજ્યો મળીને આપણું હિંદુસ્તાનનું સામ્રાજ્ય થાય છે, અને.

તે બધાના ઉપરી તરીકે સરકારે ગવર્નર જનરલ નીમ્યા છે. એ હિંદુસ્તાનના શહેનશાહના પ્રતિનિધિ છે, તેથી વાયસરૉય પણ કહેવાય છે. તે નાના મોટા ઇલાકા કે પ્રાંતોના ગવર્નર જેવા બધા ઉપરીઓના ઉપરી છે. આપણા ઇલાકાના ગવર્નરના ઉપરી પણ તે છે.

સીમા:—ઉત્તરે હિમાલય પર્વત, કારાકોરમ પર્વત અને હિંદુકુશ પર્વત હિંદુસ્તાનનું રક્ષણ કરે છે અને એ પર્વતોને લીધે કોઈ પણ પરદેશી પ્રજા ઉત્તરની સરહદ પર ચઢીને હિંદુસ્તાન પર ચઢાઈ કરવાને શક્તિમાન થઈ નથી. પશ્ચિમે અફઘાનિસ્તાન, ઇરાનના પહાડી પ્રદેશો અને અરબી સમુદ્ર આવેલા છે. દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર અને પૂર્વે ચીન, હિંદી ચીન અને બંગાળનો ઉપસાગર છે. અહ્મદેશ અને બલુચીસ્તાન હિંદુસ્તાનની કુદરતી સરહદ બહાર આવેલા છે પણ હાલ એ હિંદુસ્તાનના સામ્રાજ્યના ભાગ ગણાય છે. અહ્મદેશ કુદરતી રચના પ્રમાણે હિંદી ચીનનો ભાગ છે અને બલુચીસ્તાન ઇરાનના ઉચ્ચપ્રદેશનો ભાગ છે.

કુદરતી રચના:—એશિઆખંડની જમીનના સમૂહમાંથી નીકળી આવેલો આ એક ત્રિકોણાકાર પ્રદેશ છે. એની ત્રણ બાજુએ પાણી છે તેથી એ દ્વિપકલ્પ કહેવાય છે. એના કુદરતી રચના પ્રમાણે ત્રણ ભાગ થાય છે. ઉત્તરનો ભાગ પહાડી છે, અને તે હિમાલયનો પ્રદેશ છે. વચ્ચેનો ભાગ સિંધુ ગંગા નદીનો પ્રદેશ છે અને આ સપાટ મેદાન છે. ત્રીજો ભાગ ઉચ્ચપ્રદેશ છે. નર્મદા અને તાપી નદીની દક્ષિણનો અધો ભાગ આ ઉચ્ચપ્રદેશમાં સમાયેલો છે.

પર્વતો:—હિમાલય પર્વત (હિમ+આલય=હિમનું સ્થાન) ઉત્તરમાં કાશ્મિરમાં સિંધુ નદીથી પૂર્વમાં આસામની અલ્પપુત્રા નદી સુધી ફેલાયેલો છે. આ પર્વત ૧,૫૦૦ માઇલ લાંબો છે, ૧૫૦ થી ૨૦૦ માઇલ પહોળો છે અને લગભગ પાંચ માઇલ ઉંચો છે. આખી દુનિયામાં એ સૌથી ઉંચો પર્વત છે. એની વચ્ચે વચ્ચે મોટી ખીણો છે. આ એક પર્વત નથી પણ ધણું સમાંતર પર્વતોની હાર છે. આ પર્વતને લીધે ઉત્તરમાંથી કોઈ પણ દુશ્મને હિંદુસ્તાન પર ચઢાઈ કરી નથી, એનેજ લીધે સિંધુ

ગંગા નદીના વિશાળ મેદાનને વરસાદ મળે છે અને પ્રદેશ ફળદ્રુપ છે. વળી એનેજ લીધે ઉત્તરનો ઠંડો પવન તથા ગોખીના રણનો ગરમ પવન હિંદુસ્તાનમાં આવી શકતો નથી. આ પર્વતની ત્રણ માઇલથી વધારે ઉંચાઇએ આવેલા ભાગ પર હંમેશાં બરફ પડી રહે છે અને તેથી એનું નામ હિમાલય પડેલું છે. આખી પૃથ્વીની વનસ્પતિના નમુના તેમાં છે કારણ કે સપાટીથી ઉંચાઈ સુધીમાં દરેક જાતની હવા આવી જાય છે. ઘણી ઉંચાઇએ દેવદાર, ઝોક વગેરે ઉત્તરમાં થતી વનસ્પતિ અને તળેટીમાં તાડ, વડ, વગેરે તાપના મુલકમાં થતી વનસ્પતિની અનેક જાત હોય છે. એના ઘણાક ભાગ પર ઘાડાં જંગલ છે. એમાં કાશ્મીર, નેપાલ, ભૂતાન સિક્કીમ વગેરે પ્રદેશો મધ્ય ઉંચાઇએ આવેલા છે. એની ઉત્તરમાં કૈલાસ શિખર હિંદુઓનું પવિત્ર સ્થાન છે અને તેની પાસે માન સરોવર છે. અહીં ૧૬,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ ત્રણ નદીઓનાં મૂળ છે. સિંધુ નદી એની પશ્ચિમ તરફથી, ગંગા એની દક્ષિણ તરફથી અને બ્રહ્મપુત્રા એની પૂર્વ તરફથી નીકળે છે. એનું છેક પશ્ચિમનું શિખર નાંગ પર્વત ૨૬,૬૨૦ ફુટ ઉંચું છે. ગૌરીશંકર અથવા એવેરેસ્ટ શિખર જે નેપાળમાં આવેલું છે તે ૨૯,૧૪૦ ફુટ ઉંચું છે. ગૌડવિન ઓસ્ટીન શિખર કાશ્મીરની ઉત્તરમાં ૨૮,૨૫૮ ફુટ ઉંચું છે અને એ અને નાંગ પર્વતની વચ્ચે થઈ સિંધુ નદી વહે છે. એ ઉપરાંત ખીજાં પણ ઘણાં ઉંચા શિખર છે.

શિવાલિક પર્વત ગંગા અને ખિઆસ નદીની વચ્ચે આવેલા નાના ડુંગરોની હાર છે.

કારાકોરમ અને **હિંદુકુશ** એ હિમાલયનાજ ફાંટા છે અને તે કાશ્મીરની સરહદ પર આવેલા છે. કાબુલ નદી હિંદુકુશને સુફેદ કોહથી છુટો પાડે છે અને એ ખીણ ખાઈબરઘાટ કહેવાય છે. માત્ર એજ રસ્તે પરદેશી ખનિજોએ હિંદુસ્તાન પર ચઢાઈ કરી છે.

પશ્ચિમ તરફ **મુલેમાન પર્વત** અને **હાલા પર્વત (કિરથાર)** આવેલા છે. મુલેમાન પર્વત હિંદુસ્તાનને અફઘાનિસ્તાનથી જુદો પાડે છે. એમાં ઉંચું શિખર તખ્તે મુલેમાન ૧૩,૦૦૦ ફુટ ઉંચું છે. મુલેમાન

અને હાલા પર્વત વચ્ચે બોલન નદી વહે છે અને એ ખીણ તે બોલન-ઘાટને નામે ઓળખાય છે.

ગંગા નદીના પ્રદેશની દક્ષિણમાં વિંધ્ય અને સાતપુડા પર્વત આવેલા છે. અહીંથીજ દક્ષિણનો ઉચ્ચ પ્રદેશ શરૂ થાય છે. આ બંને પર્વતો પૂર્વ પશ્ચિમ આવેલા છે અને બંનેનો ઢાળ પશ્ચિમ તરફનો હોવાને લીધે એમાંથી નીકળનારી નદીઓ પશ્ચિમ તરફ વહે છે. વિંધ્યના ઉત્તરના ભાગમાંથી નીકળનારી નદીઓ ઉત્તર તરફ વહે છે. વિંધ્ય પર્વત ૭૦૦ માઇલ લાંબો છે અને નર્મદાની ઉત્તરે આવેલો છે. અમરકંટક જ્યાં આગળથી નર્મદા નીકળે છે ત્યાં આગળ સાતપુડા અને વિંધ્ય મળે છે. સાતપુડા પર્વત ૬૦૦ માઇલ લાંબો છે. એ પર્વત નર્મદા અને તાપી વચ્ચે આવેલો છે. સાતપુડા પર હવા ખાવાનાં સ્થળ છે. તેમાંનું એક પંચમરી (૩,૫૩૦ ફુટ) મધ્ય પ્રાંતોમાં આવેલું છે અને ત્યાંના ગવર્નરે ઉનાળામાં ત્યાં જઈ રહે છે.

અરવલ્લી ડુંગરની હાર રજપુતાનામાં આવેલી છે. એની સરાસરી ઉચાઈ ૩,૬૦૦ ફુટ છે. એના આખુ નામના (૫,૬૫૦ ફુટ) ઉંચા શિખર પર ધણાં જોવાલાયક જૈનનાં દહેરાં છે અને ગરમીની ઋતુમાં તે હવા ખાવાનું સ્થળ છે.

પશ્ચિમઘાટ હિંદુસ્તાનને પશ્ચિમ કિનારે અને પૂર્વઘાટ હિંદુસ્તાનને પૂર્વ કિનારે આવેલા છે. પશ્ચિમઘાટનું ખીણું નામ સહ્યાદ્રિ છે. દક્ષિણના ઉચ્ચપ્રદેશની પશ્ચિમની સરહદ પશ્ચિમઘાટ અને પૂર્વની સરહદ પૂર્વઘાટ છે. મહેસુરની દક્ષિણમાં નીલગિરિ આગળ એ બંને ઘાટ મળે છે અને તે ઉપર ઉતાકામંડ (૭,૦૦૦ ફુટ) નામનું હવા ખાવાનું સ્થળ છે. મલ્લસના ગવર્નર સાહેબ ગરમીની ઋતુમાં અહીં આવી રહે છે. નીલગિરિની દક્ષિણમાં પાલઘાટ નામનો નીચો સપાટ પ્રદેશ છે. પાછા તેની દક્ષિણથી ડુંગરો શરૂ થાય છે તે છેક કન્યાકુમારિકા બૂશિર સુધી પહોંચેલા છે.

અલ્લદેશની ઉત્તરમાં પતકાઇ પર્વત છે. તેના ફાંટા ઉત્તર દક્ષિણ આવેલા છે અને તે થોમા નામે ઓળખાય છે. આ પર્વતો નદીઓની

ખીણ છુટી પાડે છે. અલ્લહેશની પશ્ચિમ સરહદ પર આરાકાન થોમા છે અને ધરાવદી અને સીતાંગ વચ્ચે યેગુથોમા આવેલા છે.

નદીઓ:—એશિઆ ખંડના ખીણ કોઈ પણ દેશ કરતાં હિંદુસ્તાનમાં વધારે નદીઓ આવેલી છે. તેમાંની ઘણી નદી હિમાલયમાંથી નીકળે છે. ખીણ નદીઓ વિંધ્યમાંથી નીકળી ઉત્તર તરફ વહે છે અને ત્રીજી પશ્ચિમ ઘાટમાંથી નીકળી પૂર્વઘાટમાં થઈ બંગાળના ઉપસાગરમાં પડે છે.

એમાં હિમાલયની નદીઓ મોટી છે કારણકે તેને વરસાદનું પાણી મળે છે એટલુંજ નહિ પણ ઉનાળામાં જ્યારે હિમાલયનું બરફ ઓગળે છે ત્યારે બરફનું પાણી પણ મળે છે. હિમાલયની નદીઓના મૂળો બરફના ડુંગરો છે. સિંધુ-ગંગા નદીના પ્રદેશમાં જમનાની પશ્ચિમમાં ઉચો પ્રદેશ છે તેથી તે જળક્ષેપક પ્રદેશની પૂર્વની નદીઓ પૂર્વમાં વહે છે. પગ્ગબમાં ઢાળ નૈર્ઋત્ય તરફનો છે તેથી બધી નદીઓ તે તરફ વહે છે.

ગંગા નદી (૧,૫૦૦ માઇલ) ૧૩,૦૦૦ ફુટની ઉચાઈએથી હિમાલયના દક્ષિણ ઢાળે આવેલા ગંગોત્રીના બરફના ડુંગરમાંથી નીકળતી જણાય છે. હિંદુઓ આને પવિત્ર નદી ગણે છે. એના મૂળ આગળ એ ભાગીરથી (ભગીરથ રાગ્નએ ઉત્પન્ન કરેલી તેથી) નામે ઓળખાય છે. હરદ્વારની તળેટી સુધીમાં તેનો માર્ગ ૧૮૦ માઇલ છે અને તેટલામાં તે ૧,૦૦૦ ફુટ નીચે ઉતરે છે એટલે એ બધો માર્ગ ધોધનો છે. ત્યાંથી મેદાનમાં ઉતરતી ઉતરતી બંગાળના ઉપસાગરને મળે છે.

એનું પાણી નહેર વાટે ખેતીવાડીના ઉપયોગમાં આવે છે. એક નહેર હરદ્વારથી કાનપુર (૪૪૫ માઇલ) સુધીની છે અને કાનપુર આગળ તેનું પાણી પાછું ગંગાને મળે છે.

મુખ્ય આગળ ગંગા અલ્લપુત્રાને મળે છે અને બંને નદી પુષ્કળ માટી ખેંચી લાવે છે. બંને નદી વચ્ચે ત્રિકાણાકૃતિવાળો પ્રદેશ બને છે અને તે પર સુંદરી નામનાં ઝાડો થાય છે તેથી તે સુંદરવન નામે ઓળખાય છે.

એને મળનારી નદીમાં મુખ્ય જમના (૮૬૦ માઇલ) છે અને તેને પણ હિંદુઓ પવિત્ર માને છે. એ ગંગા નદીને અલાહાબાદ આગળ મળે છે. અહીં બે પવિત્ર નદીઓનો સંગમ થાય છે તેથી એ પવિત્ર

સ્થાન ગણાય છે અને કુંબનો મોટો મેળો અહીં ભરાય છે. એ પણ હિમાલયના જન્મોત્તરો નામના બરફના કુંગરમાંથી નીકળે છે. એમાંથી પણ નહેરો બાંધી ખેતીને પાણી આપવામાં આવે છે.

દિલ્લી, મથુરા, આગ્રા, અને અલાહાબાદ જમનાને કિનારે આવેલાં છે.

સિંધુ નદી (૧,૮૦૦ માઇલ) તિબેટના ઉચ્ચપ્રદેશમાં આવેલા કૈલાસ શિખર નજીકથી નીકળી કાશ્મીર, પંજાબ અને સિંધમાં થઈને અરબી સમુદ્રને મળે છે. એને પૂર્વમાંથી પંજાબની પાંચ નદીઓ જેલમ, ચિનાબ, રાવી, સતલજ અને બીઆસ મળે છે અને પૂર્વમાંથી કાબુલ નદી અટક આગળ મળે છે. એના મુખથી અટક મુધી એમાં વહાણો ફરે છે. સિંધુ નદીમાંથી નહેર વાટે પાણી ખેતીવાડીના ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

બ્રહ્મપુત્રા (૧,૭૦૦ માઇલ) હિમાલયના ઉત્તર ઢાળેથી કૈલાસ પાસેથી નીકળી તિબેટમાં વહી હિમાલય પર્વત ઓળંગી હિંદુસ્તાનમાં આવી બંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે. તિબેટમાં એ સાંપુ નામે ઓળખાય છે અને બ્રિટિશ રાજ્યમાં બ્રહ્મપુત્રા નામે ઓળખાય છે.

નર્મદા અને **તાપી** નદી વિષે તમે આગળ શીખી ગયા છો. એ બંને નદી પશ્ચિમમાં વહી ખંભાતના અખાતને મળે છે. એ બંને નદીનો પ્રદેશ ફળદ્રુપ છે.

બંગાળાના ઉપસાગરને મળનારી એટલે પશ્ચિમમાંથી પૂર્વે વહેનારી નદી ચાર છે—**મહા નદી**, **ગોદાવરી**, **કૃષ્ણા** અને **કાવેરી**.

મહા નદી મધ્યપ્રાંતોના કુંગરમાંથી નીકળી કટક આગળ બંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે. એમાંથી પણ નહેરવાટે ખેતીવાડીને પાણી પુરું પાડવામાં આવે છે એના પર **સંબલપુર** (૯૦૦ માઇલ), કટક અને **પુરી** આવેલાં છે.

ગોદાવરી (૯૦૦ માઇલ) પશ્ચિમઘાટમાંથી નાશિક આગળથી નીકળી બંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે. એના મુખ આગળનો ત્રિકોણાકાર પ્રદેશ મોટો છે. એમાંથી પણ નહેરવાટે ખેતીને પાણી પુરું પાડવામાં આવે છે.

કૃષ્ણા નદી (૮૦૦ માઇલ) પણ પશ્ચિમધાટમાંથી મહાબળેશ્વર આગળથી નીકળી બંગાળના ઉપસાગરમાં પડે છે. એના મુખ આગળ બેઝવાડાની પ્રસિદ્ધ નહેર છે.

કાવેરી (૪૭૦ માઇલ) નદી પણ પશ્ચિમધાટમાંથી નીકળી મ્હૈસુરમાં થઈને બંગાળના ઉપસાગરમાં પડે છે. એના પર બાર બંધ બાંધેલા છે અને શ્રીરંગપટ્ટણ અને સિવાસમુદ્રમ એ બે બેટા નદીમાં આવેલા છે, સિવાસમુદ્રમ આગળ ઘોષ છે અને તેનું પાણી ૩૨૦ ફુટની ઉંચાઈએથી પડે છે. એ પાણીના વેગથી વીજળી ઉત્પન્ન કરી સાંચાકામ ચલાવવામાં આવે છે. અહીંથી ૯૨ માઇલ પર કોલરની સોનાતી ખાણો છે અને ત્યાં વીજળીનું બળ લઈ જઈ ખાણોમાંથી સોનું કાઢવાનું સાંચાકામ ચલાવવામાં આવે છે.

બ્રહ્મદેશની નદીઓ

ઈરાવદી નદી બ્રહ્મદેશના ઉત્તર ભાગમાંથી નીકળી દક્ષિણ તરફ સીધી વહી માર્તામાનના અખાતમાં પડે છે. એના મુખ આગળ ખસીન અને રંગુન બે બંદર છે.

સાલવીન નદી તિબેટના પૂર્વ ભાગમાંથી નીકળી માર્તામાનના અખાતમાં પડે છે.

સરોવરો:—

હિંદુસ્તાનમાં મોટાં સરોવરો નથી. કાશ્મીરમાં પુલર સરોવર શ્રીનગર પાસે આવેલું છે. ત્યાં કુદરતી દેખાવ ધણો સુંદર છે તેથી લોકો ત્યાં સહેલગાહ માટે જાય છે.

સાંખર સરોવર રજપુતસ્તાનમાં ખારા પાણીનું સરોવર છે અને એમાંથી મીઠું પકવવામાં આવે છે. એ ૧,૨૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ છે અને ૯૦ ચો. મા.માં આવેલું છે.

કિનારો:—હિંદુસ્તાનના કિનારાની લંબાઈ દેશના મહત્વના પ્રમાણમાં થોડી (૪,૦૦૦ માઇલ) છે, કારણ કે તેનો કિનારો સીધો અને ધણું ખાંચા (અખાત) વાળો નથી. તેથી કિનારા ઉપર ખારે માસ વહાણ આવી

સહીસલામત રહી શકે એવાં બંદર પણ બહુ નથી. ઘણી જગાએ સમુદ્રની મોટી છોળોને લીધે વહાણો બંદરમાં આવી શકતાં નથી. મુંબઈની ઉત્તરે રેતીને લીધે નદીનાં મુખો લગભગ પુરાઈ ગયેલાં છે અને મુંબઈની દક્ષિણે પહાડ નજદીક આવી જવાથી નદીઓ મોટી નથી. પૂર્વ તરફ કિનારાની જમીન નીચી અને સપાટ છે પણ પાણી છાછડે તેથી મોટાં વહાણો આવી શકતાં નથી. સૌથી મોટું અને સૌથી વધારે સહીસલામત બંદર મુંબઈ છે. બીજાં મોટાં બંદરો કરાંચી, મદ્રાસ, કલકત્તા અને રંગુન છે. હિંદુસ્તાનનો પૂર્વ કિનારો કોરોમાંડલ નામે અને પશ્ચિમ કિનારો મલબાર નામે ઓળખાય છે. હિંદુસ્તાનને પશ્ચિમ કિનારે લક્ષદ્વીપ અને માલદ્વીપ નામના બે ટાપુઓના સમૂહ છે. હિંદુસ્તાનની દક્ષિણમાં સિલોન (લકા-સિહલદ્વીપ) નામનો મોટો ટાપુ છે. એ ટાપુ એક વખતે હિંદુસ્તાનનો ભાગ હતો. પાકની સામુદ્રધુની અને મનારનો અખાત સિલોનને હિંદુસ્તાનથી જુદો પાડે છે. પાકની સામુદ્રધુનીનો દક્ષિણ ભાગ પરવાળાંની ટેકરીઓથી અને રેતીના ડુંગરથી પુરાઈ ગયેલો છે. આ ટેકરીઓ લગભગ સમુદ્રની સપાટી સુધી ઉંચી છે, અને રામેશ્વરના બેટથી સિલોન સુધી લગભગ જાય છે. આ ટેકરીઓને આપણા લોક રામનો સેતુ કહે છે. રામેશ્વર હિંદુઓનું જાત્રાનું ધામ છે.

બ્રહ્મદેશના પશ્ચિમ કિનારા પર અંદામાન અને નિકોબાર બે મોટાના સમૂહ છે.

ફલાકા અને પ્રાંતો:-હિંદુસ્તાનના ત્રણ ધલાકા અને બાર પ્રાંતો છે. તે દરેકનાં નામ, તેનાં ક્ષેત્રફળ, અને તેની વસ્તી છેડે આપેલાં છે.

હિંદુસ્તાનની રાજધાનીનું શહેર હાલ દિલ્હી (૩,૦૩,૦૦૦) છે. પહેલાં કલકત્તા હતું. નામદાર શહેનશાહ પાંચમા બૈયોર્ગ જે વખતે હિંદુસ્તાનમાં ઈ. સ. ૧૯૧૧માં પધાર્યા હતા તે વખતે તેમણે રાજધાનીનું શહેર બદલ્યું હતું. તે વખતે પંજાબનો થોડો ભાગ લઈને નવો દિલ્હી પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો હતો. દિલ્હી એક મોટું શહેર છે અને ત્યાં અસલના વખતના જુનાં જોવાલાયક મકાનો છે. તેમાં કુતુબમિનાર મુખ્ય છે.

કલકત્તા એક ખુણામાં આવી જતું હતું પણ આ શહેર મધ્યમાં છે. ધણી જુના વખતમાં તેમજ મુસલમાન રાજાઓના વખતમાં પણ હિન્દુસ્તાનની રાજધાનીનું શહેર દિલ્હી હતું.

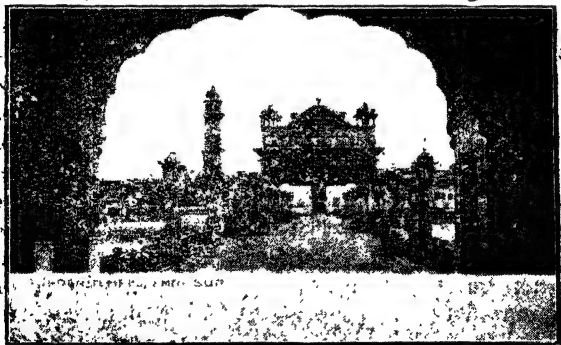
મુંબઈ ઈલાકો હિન્દુસ્તાનને પશ્ચિમ કિનારે આવેલો છે. તેમાં તમે રહો છો અને તેની જૂગોળ તમે આગળ શીખી ગયા છો. એનું મુખ્ય શહેર મુંબઈ (૧૧,૭૩,૦૦૦) મોટું શહેર અને બંદર છે. મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટીની આવક લગભગ ત્રણ કરોડ રૂપિયા છે. એ ઉપરથી શહેરની આબાદાની કેવી હશે તેનો ખ્યાલ આવશે. આ બંદરથી યુરોપ-ખડ વગેરે બધા ખંડો સાથે વેપાર ચાલે છે. આ ઉપરાંત તેમાં પુના, અમદાવાદ, સુરત, કરાંચી અને બીજાં પુરાં વગેરે મોટાં શહેર છે. પુના (૧,૭૭,૦૦૦) પેશવાના વખતમાં રાજધાની હતી. હાલ ચોમાસામાં ગવર્નર સાહેબ ત્યાં રહે છે. અમદાવાદ (૨,૭૪,૦૦૦) ગુજરાતની રાજધાની વેપારનું મોટું મથક છે. એમાં હડીસીંગનું દહેરું, શાહીઆગ, રાણીસીપરીની મસજિદ વગેરે જોવાં લાયક સ્થળો છે. સુરત (૧,૧૮,૦૦૦) તાપી નદી પર સુંદર શહેર છે. જુના વખતમાં બધી યુરોપીઅન પ્રજાનું તે વેપારનું મથક હતું. જ્યારથી અંગ્રેજ સરકારે સુરત બદલી મુંબઈ રાજધાની કરી ત્યારથી સુરતનો વેપાર ટુટ્યો. બીજાં પુરાં (૪૮,૮૨૦) દક્ષિણમાં મુસલમાની રાજાઓની રાજધાનીનું શહેર હતું. અહીં ધણી જુનાં મકાનો છે તેમાં ગોળ ગુમ્મત જોવા લાયક છે. એ રાજા ઉપરનો ધુમટ મોટામાં મોટો છે. કરાંચી (૨,૧૬,૦૦૦) સિંધમાં મોટું બંદર છે. અહીંથી પુષ્કળ ધર્મ ઇંગ્લાંડ જાય છે.

હિન્દુસ્તાનના પૂર્વ ભાગમાં બંગાળા ઈલાકો છે. એ ધણી ફળદ્રુપ છે અને તેથી ધાડી વસ્તી વાળો મુલક છે. એની ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર અને શણ મુખ્ય છે. તે ઉપરાંત ત્યાં ધર્મ, જવ, મકાઈ અને તેલીબીયાં થાય છે. મુંબઈ ઈલાકામાં જેમ મુખ્ય પાક રૂનો છે તેમ અહીં શણનો પાક છે અને તેથી શણની મીઠો વધારે છે. દારૂંલીંગ અને ચીતાગોંગ તરફ આ થાય છે. અહીં મુખ્ય ખનિજ કોલસા છે. કલકત્તા (૧૨,૬૩,૦૦૦) શહેર ઈલાકાની રાજધાની હુગલી નદી પર ડાબે કિનારે દરીઆથી ૮૬

માધલિને અંતરે આવેલું છે. હુગલીને જમણે કિનારે આવેલું હોય. પણ કલકત્તાનો ભાગ ગણાય છે. મુંબઈ કરતાં ઉતરતું બધર આ છે. દાર્જીલીંગ બંગાળના ગવર્નરનું ઉનાળામાં રહેવાનું મથક છે. એ ૭,૫૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ આવેલું છે. ત્યાં કુદરતનું સૌંદર્ય જોવા લાયક છે. નડીઆ ગંગા નદી પર ચૈતન્ય ગુરૂની જન્મભૂમિ છે. અહીં ઘણી સંસ્કૃત પાઠ-શાળાઓ છે. **બેલાસી** કલકત્તાની ઉત્તરે ભાગીરથી નદી પર ગામડું છે. અહીં લૉડ કલાઈવે ઇ. સ. ૧૭૫૭માં બંગાળના નવાબ સીરાજ ઉદ દૌલાને હરાવ્યો અને અંગ્રેજ રાજ્યનો પાયો નાખ્યો. ઢાકા (૧,૧૭,૦૦૦) મલમલને માટે પ્રખ્યાત હતું. ચંદ્રનગર (૨૫,૦૦૦) ફ્રેંચનું સંસ્થાન છે.

મદ્રાસ ઇલાકો હિંદુસ્તાનના પૂર્વ કિનારા પર દક્ષિણમાં આવેલો છે. એનો થોડો ભાગ પશ્ચિમ કિનારે પણ આવેલો છે. આ ઇલાકો અંગ્રેજ સરકારના તાબાનો જુનામાં જુનો પ્રાંત છે. એમાં એકે સાઈ બંદર નથી. ખેતીની પેદાશ રાગી (કોદરા જેવું અનાજ), ચોખા, તેલી-બીઆં, તમાકુ, શેરડી, રૂ, અને ગરમ મસાલા છે. નીલગિરિ પર આ, ખુંદ, ને સિકોના (જેમાંથી કરીનાઈન બને છે તે) થાય છે. **મદ્રાસ** (૫,૨૩,૦૦૦) ઇલાકાની રાજધાની કોરોમાંડલ કિનારા પર છે. મદ્રાસથી આમડાં, ખુંદ, રૂ, ચોખા, ગળી, તેલીબીઆં, ગરમમસાલો, રૂ અને તમાકુ પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવે છે. **કાલીકટ** (૮૨,૦૦૦) મલબાર કિનારા પર મોટું બંદર છે. અહીં વિલાયતી નળીઆં બને છે. આ બંદરે વારકો ડી ગામા પહેલો ઇ. સ. ૧૪૯૮માં ઉતર્યો હતો. ઉત્તાકામંડ નીલગિરિના પ્રદેશ પર હવા ખાવાનું સ્થળ છે. ઉનાળામાં મદ્રાસના ગવર્નર ત્યાં રહે છે. એ સ્થળ હરીઆની સપાટીથી ૭,૫૦૦ ફુટ ઉંચું છે. નીલગિરિ પર્વતની ખીણોમાં આ થાય છે. **ત્રિચીનાપલ્લી** (૧,૨૦,૦૦૦) માં લશ્કરની છાવણી છે. આ ઘણું જીવું શહેર છે. **મછલીપટ્ટણ** બંદર ટૂંકા નદીન મુખ આગળ છે. મદ્રાસ સ્થપાયા અગાઉ આ જગા ઉપર અંગ્રેજોની કોઠી હતી. **પોંડીચેરી** મદ્રાસના કિનારા પર બંદર છે. એ ફ્રેંચનું મુખ્ય સંસ્થાન છે અને અહીં ફ્રેંચ ગવર્નર રહે છે.

ખીજ ને પ્રાંતો હિંદુસ્તાનમાં આવેલા છે તેમાં ઉત્તરમાં પંજાબ મોટો છે. આ પ્રાંત દિલ્હીની પશ્ચિમે આવેલો છે. એમાં પાંચ નદીઓ વહે છે—ઝેલમ, ચીનાબ, રાવી, સતલજ અને ખીઆસ, તે પરથી એનું નામ પંજાબ (પંજ=પાંચ. આબ=પાણી) પડ્યું છે. આ નદીઓ વચ્ચેના પ્રદેશો દોઆબ નામે ઓળખાય છે અને તે ધણાજ ફળદ્રુપ છે. એમાં સાહ્ય રેન્જ (મીકાનો ડુંગર) નામનો ડુંગર ઝેલમ અને સિંધુ વચ્ચે વાયવ્યમાં આવેલો છે. દુનિયામાં મોટામાં મોટો મીકાનો ડુંગર આ છે. એમાંથી મીઠું (સિંધવ) નીકળે છે. લાહોર (૨,૨૯,૦૦૦) આ પ્રાંતનું રાજ્ય મથક રાવી નદી પાસે આવેલું છે. શીખ વશની ગાદી સ્થાપનાર રણજીત સિંહનો મહેલ તથા તેની કબર એ બે ઘણાં જોવા લાયક મકાનો આ શહેરમાં છે. અકબરે થોડો વખત આ શહેરમાં પોતાની રાજધાની રાખી હતી. અમૃતસર (૧,૬૦,૦૦૦) રાવી અને ખિઆસ વચ્ચેના દોઆબમાં

સુવર્ણ મંદિર.

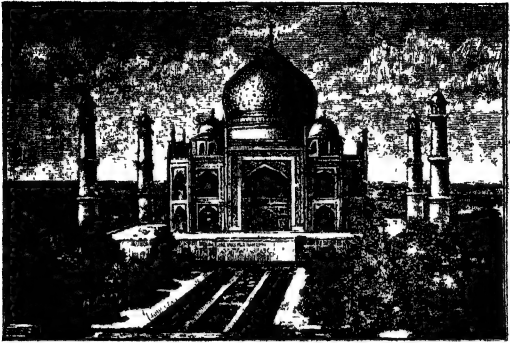
શીખ લોકોનું જગ્યાનું મોટું ધામ છે. અહીં શીખ લોકોનું સુવર્ણ મંદિર છે. સીમલા હિમાલયના એક ફાંટા ઉપર હવા ખાવાનું સ્થળ છે. આ

ટેકરી દરીઆની સપાટીથી ૭,૨૦૦ ફુટ ઉંચી છે. અહીં ઉનાળામાં વાદસગેય સાહેબ રહે છે.

પંજાબની પશ્ચિમે જે નવો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો છે તે વાયવ્ય સરહદના પ્રાંતને નામે ઝોજખાય છે. આ પ્રાંતમાં મોટું શહેર પેશાવર (૯૪,૦૦૦) છે. આ શહેર ખાઈબરઘાટના હિંદુસ્તાન તરફના છેડાથી દસ માઈલ દૂર આવેલું છે. હિંદુસ્તાનનું આને દાર કહીએ તો ખોટું નથી. વળી એ વેપારનું પણ મથક છે. .

પંજાબની પૂર્વે આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો છે. આ બંને પ્રાંતો નદીઓના કાંપના વિશાળ મેદાન છે. એમાં ગંગા અને જમના બે મોટી નદીઓ છે. છેક ઉત્તરમાં નેનીતાલ અને મસુરી હવા ખાવાનાં સ્થળ છે. અલાહાબાદ (૧,૫૬,૦૦૦) પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર ગંગા અને જમનાના સંગમ પર આવેલું છે. અકબર પાદશાહે કિલ્લો બાંધી એનું અસલ નામ પ્રયાગ બદલી અલાહાબાદ રાખ્યું. અહીં જ્યારે કુંભનો મેળો જરાય છે ત્યારે દસ પદર લાખ માણસ ભેગાં થાય છે. બનારસ (વારાણસી, કાશી) (૨,૦૦,૦૦૦) ગંગાના ડાયા કિનારા પર હિંદુઓનું જાત્રાનું મોટું ધામ છે. સંસ્કૃત વિદ્યાના અભ્યાસનું મુખ્ય સ્થળ હજુ કાશી છે. આગ્રા (૧,૮૫,૦૦) જમના નદીના દક્ષિણ કિનારા પર આવેલું છે. એ અકબર અને શાહજહાનના વખતમાં હિંદુસ્તાનની રાજધાનીનું નગર હતું. આગ્રામાં જેવા લાયક જીનાં મકાનો ધણાં છે અને તેમાં સૌથી ઉત્તમ શાહજહાનનો બાંધેલો તાજમહાલ છે. એ રોજનું કામ તદ્દન આરસનું છે અને આજે પણ જાણે હમણાનો બંધાવેલો હોય એમ લાગે છે. મથુરા આગ્રાની વાયવ્યમાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની જન્મભૂમિને માટે પવિત્ર ગણાય છે. લખનૌ (૨,૪૪,૦૦૦) અયોધ્યાનું મુખ્ય શહેર ગામતી પર આવેલું છે. હરદ્વાર (૨૬,૦૦૦) હિંદુઓનું જાત્રાનું ધામ ઉત્તરમાં આવેલું છે. એ શહેર અલકનંદા અને ભાગીરથીના સંગમ પર આવેલું છે.

આગ્રા અને અયોધ્યાના સયુક્ત પ્રાંતોની પૂર્વે બિહાર અને ઓરીસા નામનો પ્રાંત આવેલો છે. એમાં બિહાર, છાટનાગપુર

તાજમહાલ.

અને ઓરિસા એમ ત્રણ ભાગો છે. બિહાર અગાનો પ્રદેશ છે, છોટા-નાગપુર ડુંગરાનો ઉચો પ્રદેશ છે અને ઓરીસા કિનારા પરનો નિચાણનો પ્રદેશ છે. બિહાર શબ્દ બુદ્ધ લોકોના વિહાર=મઠ ઉપરથી પડ્યો છે. અહીં બુદ્ધ સાધુઓના ઘણા મઠ હતા. છોટાનાગપુરના ડુંગરમાં કોલસાની પુષ્કળ ખાણો છે. પટણા (૧,૨૦,૦૦૦) શહેર શાણ, ગામ્મા, અને ગડકી નદીના સંગમ પર આવેલું છે, અને વેપારનું મોટું મથક છે. મગધ દેશની રાજધાની પાટલીપુત્ર તે આ શહેર છે. ગયા (૬૮,૦૦૦) જત્રાનું ધામ પટણાની દક્ષિણે ૬૩ માઈલ પર છે, અને રેલવેને રસ્તે ત્યાં જવાય છે. ત્યાં બૌદ્ધ ધર્મનાં દેવાલયોનાં ઘણાં ખંડેરાં જોવામાં આવે છે. અહીં એક પીપળાના ઝાડ નીચે શ્રી ગૌતમ બુદ્ધને જ્ઞાન થયું હતું. પુરી (૫૦,૦૦૦) ઓરીસામાં દરીઆ કિનારે હિંદુઓનું જત્રાનું ધામ છે. અહીં શ્રી જગન્નાથજીનું મોટું દહેરું છે. કટક (૫૧,૦૦૦) ઓરીસાનું મુખ્ય શહેર મહા નદી પર તેમજ કલકત્તેથી મદ્રાસ જવાની રેલવે પર આવેલું છે. છોટાનાગપુરમાં મોટું શહેર રાંચી છે. બિહારના ગવર્નર સાહેબ ઉના-

ગામાં અહીં રહે છે. સાંકચી અથવા જમશેદપુર ગામ તાતાના લોખંડના કારખાનાં માટે પ્રસિદ્ધ છે.

બિહાર અને ઓરીસાની પૂર્વે બંગાળા ઇલાકા આવેલો છે, અને તેની ભૂગોળ તમે આગળ શીખી ગયા છો. બંગાળા ઇલાકાની પૂર્વે આસામ પ્રાંત આવેલો છે. આના વચ્ચે ભાગમાં ડુંગરો આવેલા છે અને તે ઉપર પુષ્કળ વરસાદ પડે છે. અહીં પુષ્કળ ચા થાય છે અને લગભગ ૪,૦૦,૦૦૦ એકર જમીનમાં ચા રોપવામાં આવે છે. અહીં કાલસા અને ઘાસતેલ એ મુખ્ય ખનિજ છે. ચેરાપુંજ ખાસીઆ ડુંગરપર ૫,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ છે. ફુટીઆમાં સૌથી વધારે વરસાદ અહીં પડે છે. સરાસરી વરસાદ અહીં ૪૫૮ ઇંચ છે અને એક વખતે ૯૦૫ ઇંચ વરસાદ પડ્યો હતો. ગૌહત્તી (૧૧,૦૦૦) આસામ પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર છે. કામરૂપ દેશની આ રાજધાની હતી. શીલોંગ ૫,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ આસામના ગવર્નરનું હવા ખાવાનું સ્થળ છે.

આસામની દક્ષિણે અને પૂર્વે બ્રહ્મદેશ આવેલો છે. હિંદુસ્તાનના રાજ્યમાં એ મોટામાં મોટો પ્રાંત છે. એમાં વરસાદને લીધે મુખ્ય પાક ડાંગર છે. આ દેશમાંથી વળી પુષ્કળ કેરોસીન તેલ જમીનમાંથી નીકળે છે. ડુંગરો પર ગાદાં જગલ છે અને તેમાં પુષ્કળ ઇમારતી લાકડું ઉત્પન્ન થાય છે. એનું મુખ્ય શહેર રંગુન (૩,૪૦,૦૦૦) રંગુન નદી પર દરીઆથી ૨૧ માઇલ પર આવેલું છે. આ બંદરેથી પુષ્કળ ચોખા અને સાગ ચડે છે. શહેરમાં અડધી વસ્તી બ્રહ્મી લોકની છે અને બાકીના લોક જૈન, હિંદુ, શીખ અને પારસી છે. માંડલે (૧,૪૭,૦૦૦) ઇ. સ. ૧૮૮૭ સુધી બ્રહ્મદેશના રાજની રાજધાની હતું. રંગુનથી ઉત્તરે ૮૭૬ માઇલ પર આ શહેર આવેલું છે. મોલમીન (૫૮,૦૦૦) સાલવીન નદીના મુખ પર બંદર છે. અહીંથી પુષ્કળ લાકડું પરદેશ જાય છે. આ શહેર ઉપરથી લાકડું મોલમીન નામે ઓળખાય છે.

બ્રહ્મદેશના પશ્ચિમ કિનારા પર અંદામાન અને નિકોબાર નામના એ ટાપુઓના સમૂહ છે. અંદામાનમાં ઇ. સ. ૧૮૫૮થી દેશનિકાલની સજા પામેલા કેદી રાખવામાં આવે છે. મુખ્ય બંદર પોર્ટબ્લેર છે.

મદ્રાસ ઇલાકાની બૂગોળ તમે શીખી ગયા. એની પશ્ચિમમાં મહેસુરનું દેશી રાજ્ય આવેલું છે અને તેની પશ્ચિમમાં કુર્ગ નામનો નાનો પ્રાંત આવેલો છે. એના ડુંગરો પર પુષ્કળ ખુંદ થાય છે. આ નાનું રાજ્ય લોકોની વૃત્તિને અનુસરીને અંગ્રેજ સરકારે ખાલસા કર્યું હતું. એનું મુખ્ય શહેર મર્કારા દરીઆની સપાટીથી ૩,૮૦૦ ફુટ ઉચું છે.

ઓરીસાની પશ્ચિમે મધ્યપ્રાંતો અને વરાહ આવેલાં છે. આ ભાગ અસલ ગોંડવાના નામે ઓળખાતો હતો કારણ કે ગોંડ નામની અનાય પ્રજાનાં અહીં રાજ્ય હતાં. વરાહ પ્રાંત હૈદ્રાબાદના નિઝામનો મુલક હતો પણ તે અંગ્રેજ સરકારને સોંપવામાં આવ્યો હતો અને હાલ તેને મધ્યપ્રાંતોમાં જોડી દેવામાં આવ્યો છે. એનો સાતપુડાની દક્ષિણેના ભાગ કાળી જમીનનો ભાગ છે અને તેમાં પુષ્કળ કપાસ અને ઘઉં થાય છે. બીજો બધો ભાગ ડુંગરાવાળો અને જંગલવાળો છે. નાગપુર (૧,૫૦,૦૦૦) મધ્યપ્રાંતોની રાજધાની ગવર્નરનું મુખ્ય સ્થાન છે. એ વેપારનું મોટું મથક છે. પંચમરી હવા ખાવાનું સ્થળ ૩,૫૦૦ ફુટ ઉચાઈએ આવેલું છે. અહીં ઉનાળામાં ગવર્નર રહે છે. જમ્શલપુર (૧,૦૯,૦૦૦) સાત પુડાની ઉત્તરે દરીઆની સપાટીથી ૧,૩૦૦ ફુટ ઉચું છે. તે કલકત્તા અને મુંબઈની લગભગ વચ્ચે આવેલું શહેર છે. અહીં મિલો છે તથા આરસના ડુંગરો આવેલા છે યુરહાનપુર (૨૨૦૦૦) તાપી નદીના કિનારા પર રેશમી અને કસખી કાપડ માટે પ્રખ્યાત છે. અકોલા અને ઉમરાવતી વરાહમાં રૂનાં વેપારનાં મોટાં સ્થળો છે.

આ બધા પ્રાંતો ઉપરાંત રજપુતસ્તાનમાં અજમેર મહેરવાડા નામનો નાનો પ્રાંત છે. એમાં મુખ્ય શહેર અજમેર (૧,૧૪,૦૦૦) રજપુતાના એજન્સિના એજન્ટ દુ ધી ગવર્નર જનરલનું રહેવાનું સ્થળ છે. શહેરમાં રાજકુમારોને શીખવવા સાર એક મહા વિદ્યાલય છે. અજમેરમાં ખ્વાજા મુએઝીન-ઉદ-દીન ચીસ્તીની દરગાહ છે અને તેમના માનમાં ત્યાં છ દિવસનો મેળો ભરાય છે.

હિંદુસ્તાનનો છેક પશ્ચિમનો પ્રાંત બલુચિસ્તાન છે. આ પ્રાંત ઇરાની ઉચ્ચપ્રદેશના અગ્નિ ખુલ્લામાં પહાડી અને રણનો ભાગ છે.

કવેટા (૪૯,૦૦૦) બ્રિટિશ બલુચિસ્તાનનું મુખ્ય શહેર ૫,૫૦૦ ફુટ ઉચાઈએ આવેલું છે. સિંધના સફર શહેરથી કવેટા સુધી રેલવે છે. બોલનધાટ જે હિંદુસ્તાનમાં આવવાનો માર્ગ છે તેના છેડા પર એ શહેર આવેલું છે. કિલાત ખાનની રાજધાની ૬,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ કવેટાની દક્ષિણે ૮૪ માઇલ પર આવેલું છે. કિલાતના ખાનના તાબામાં મોટા પ્રદેશ છે.

દેશી રાજ્યો

હિંદુસ્તાનમાં કેટલાંક દેશી રાજ્યો મોટાં છે, અને કેટલાંક નાનાં છે. મોટાં દેશી રાજ્યો સીધાં ગવર્નર જનરલની દેખરેખ નીચે છે અને નાનાં રાજ્યો જે પ્રાંતોમાં આવેલાં છે તે તે પ્રાંતોના ગવર્નરની દેખરેખ નીચે છે.

હૈદ્રાબાદનું રાજ્ય, મહેસુરનું રાજ્ય, વડોદરાનું રાજ્ય, કાશ્મીરનું રાજ્ય અને ગ્વાલિયરનું રાજ્ય એ મોટાં છે.

હૈદ્રાબાદનું રાજ્ય સૌથી મોટામાં મોટું છે. એના રાજ્યકર્તા નિઝામ નામે ઓળખાય છે અને મુસલમાન જાતના છે. મધ્યપ્રાંતો અને વરાડની દક્ષિણે આ રાજ્ય આવેલું છે. આ દક્ષિણના ઉચ્ચપ્રદેશનો ભાગ છે. મુલક ફળદ્રુપ છે અને ૩ અને ઘઉં મુખ્ય પાક છે. હૈદ્રાબાદ (૪,૦૪,૦૦૦) શહેર રાજધાની છે અને તે મુસી નદી પર આવેલું છે. હિંદુસ્તાનમાં વસ્તીના પ્રમાણમાં આ ચોથું શહેર છે. શહેરમાં ઘણાં જોવા લાયક મકાન છે. અજંટા અને ઇક્બેરા હૈદ્રાબાદની વાયવ્યમાં જુની ગુફાઓ અને જુનાં મઠો માટે પ્રસિદ્ધ છે. એમાંનાં ચિત્રો ૨,૦૦૦ વર્ષ પર કાઢેલાં છે પણ હજુ તેનો રંગ જાંખો પડ્યો નથી. સિકંદરાબાદ (૩,૦૦૦) હૈદ્રાબાદથી ૬ માઇલ પર લશ્કરી થાણું છે.

હૈદ્રાબાદના રાજ્યની દક્ષિણમાં મહેસુરનું બીજું મોટું રાજ્ય છે. આ પણ ઉચ્ચપ્રદેશ પર છે. એના પૂર્વ ભાગમાં કોલારની સોનાની ખાણો છે. બાંગલોર (૨,૩૮,૦૦૦) શહેર દરીઆની સપાટીથી ૩,૦૦૦ ફુટ ઉંચું છે. અહીં લશ્કરી થાણું છે. વળી મહેસુરના રાજા પણ અહીં રહે છે. ત્યાં વિધાની શૌખખોળ માટે એક સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી છે. મહેસુર રાજધાનીનું નગર બાંગલોરથી ૯૬ માઇલ પર આવેલું છે. એની ઉત્તરે દસ માઇલ પર કાવેરી નદીમાં ટાપુ પર શ્રીરંગપટ્ટણ ટીપુ સુલતાનની રાજધાનીનું નગર હતું. અહીં ટીપુ અને હૈદર સુલતાનના રોજા છે.

વડોદરાનું મોટું રાજ્ય ગુજરાતમાં આવેલું છે. એ રાજ્ય ક્ષણદ્રુપ છે. એની રાજધાની વડોદરા (૯૫,૦૦૦)માં ધણા જોવા લાયક મકાનો છે. તેમાં મુખ્ય સંગ્રહસ્થાન, યાગ અને લક્ષ્મી વિલાસ મહેલ છે. દ્વારકા બંદર કાઠિયાવાડમાં આવેલું છે અને જનનાનું ધામ છે. એ ઉપરાંત નવસારી સુરત પાસે અને કડી મોટાં ગામો છે.

કાશ્મીરનું રાજ્ય હિંદુસ્તાનની છેક ઉત્તરે આવેલું છે. એનો નૈઋત્યનો ભાગ કાશ્મીરની ખીણ કહેવાય છે. અહીં મોગલ શહેનશાહો ઉનાળામાં આવીને રહેતા હતા. કાશ્મીરની ખીણની હવા ઠંડી અને ધણીજ આનંદ દાયક છે. અહીં પુષ્કળ એવો પણ થાય છે. શ્રીનગર (૧૪૨,૦૦૦) રાજધાની અને મહારાજાનું ઉનાળામાં રહેવાનું સ્થળ જલમ નદી પર ૫,૨૦૦ ફુટની ઉચાઈએ આવેલું છે. આ ધણીજ રમણીય જગા છે. શહેરમાં હોટીમાં ખેસાને ફરાય છે. જમ્મુ પંજાબના સિયાળકોટની ઈશાનમાં ૨૫ માઈલ પર આવેલું છે. કાશ્મિરના રાજા કાશ્મિર અને જમ્મુના મહારાજા કહેવાય છે.

ગ્વાલિયરનું રાજ્ય મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં મોટામાં મોટું રાજ્ય છે. એના રાજા સિંધિયા કહેવાય છે અને તે મરાઠા જનના છે. ગ્વાલીયર અથવા લક્ષ્મર (૭૭,૦૦૦) રાજધાનીનું નગર છે. ગ્વાલીયરનો કિલ્લો અંગ્રેજ સરકારે સિંધિયા સરકારને આપી તેની પાસેથી ઝંસી લીધું હતું. દક્ષિણમાં ઉજ્જન સિંધિયા સરકારને તાબે છે. હિંદુ ખગોળ શાસ્ત્રી ઉજ્જનથી પહેલું રેખાંશવૃત્ત ગણે છે.

આ રાજ્યો ઉપરાંત મોટી એન્જનિસિઓ છે—રજપુતાના એન્જનિસિ, મધ્ય હિંદ એન્જનિસિ, પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના રાજ્યોની એન્જનિસિ, પંજાબના રાજ્યની એન્જનિસિ, અને મદ્રાસના રાજ્યની એન્જનિસિ. આ પાંચ મોટી એન્જનિસિ ગવર્નર જનરલની સીધી દેખરેખ નીચે છે.

રજપુતાના એન્જનિસિનો પ્રદેશ પંજાબની દક્ષિણે આવેલો છે. એ આખી એન્જનિસિમાં પાણીની તાણ છે. એમાં મોટાં રાજ્યો જોધપુર અથવા મારવાડ, જયપુર, ઉદેપુર અથવા મેવાડ, વિકાનેર અને ભરતપુર છે. જોધપુર (૭૩,૪૮૦) મારવાડની રાજધાની છે. આ રાજ્યના લોકો મારવાડી નામે ઓળખાય છે. ઉદેપુર ઉદેપુરના રાજ્યનું રાજનગર છે. એમાં રાજનો

મહેલ ઘણો સુંદર છે. એની ઇશાનમાં ઉદેપુરના રાજ્યની જુની રાજધાની ચિતોડ છે. એની ઉત્તરે ૧૨ માઇલ દુર પર શ્રી એક્લીંગલ મહાદેવનું દહેરું અને તેનાથી થોડે છેટે શ્રી નાથજીનું વૈષ્ણવોનું જત્રાનું મોટું ધામ છે. જયપુર જયપુર રાજ્યની રાજધાની રજપુતસ્તાનમાં મોટામાં મોટું શહેર છે. એ શહેર ઘણુંજ સુંદર છે. શહેરમાં સંગ્રહસ્થાન અને વેધશાળા જોવા લાયક છે.

ખીજી મોટી એજન્સી મધ્ય હિંદ એજન્સિ છે. એના પૂર્વ ભાગમાં ઝુંદેલખંડ માંહેલા દેશી રાજ્યો આવેલાં છે. એમાં મુખ્ય રાજ્યો ઇંદોર, ભોપાળ અને રેવા છે. ઇંદોરના રાજા મરાઠા છે અને તે હોલ્કરને નામે ઓળખાય છે. એની રાજધાની ઇંદોર (૯૨,૦૦૦) અહલ્યામાધ્યે વસાવ્યું હતું. મધ્ય હિંદ એજન્સિના રાજકુમારોને માટે અહીં એક કોલેજ છે. એ મોટા વેપારનું મથક છે. ભોપાળ મુસલમાની રાજ્ય છે. એની રાજધાની ભોપાળ (૪૫,૦૦૦) છે. આ ફળદ્રુપ પ્રદેશ છે. મહુ ઇંદોરથી નૈર્ઋત્યમાં ૧૩ માઇલ પર અગ્રેજી લસ્કરની છાવણીનું સ્થળ છે. રેવા ઝુંદેલખંડમાં મોટું રાજ્ય છે. એમાં કૈમુરના ડુંગર આવેલા છે. એની દક્ષિણમાં અમર કંટકનો ઉચ્ચપ્રદેશ આવેલો છે ને ત્યાંથી નર્મદા અને તાપી નદી નીકળે છે. આ રાજ્યમાં પુષ્કળ ખાણો અને જંગલો છે. એની રાજધાની રેવા છે. પંજાનુ નાનું રાજ્ય ઝુંદેલખંડમાં આવેલું છે અને તે હીરાને માટે પ્રખ્યાત હતું.

પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના રાજ્યોની એજન્સિ વિષે તમે આગળ શીખી ગયા છો. એમાં કન્હ, કાઠિઆવાડ એજન્સિ, અને પાલનપુર એજન્સિ આવેલા છે.

પંજાબમાં શીખ લોકોનાં ઘણાં દેશી રાજ્યો છે. પંજાબના રાજ્યની એજન્સિમાં પતીઆળા, નલા, કપુરથલા, ફરીદકોટ અને ભાવલપુર મુખ્ય છે. પતીઆળા શીખ રાજ્યોમાં મોટું અને ફળદ્રુપ રાજ્ય છે. ભાવલપુરનું રાજ્ય મોટું છે, પણ એના ઘણા ભાગમાં રેતીનું રણ આવેલું છે. તે છતાં એનો સિંધુ નદીની ખીણનો પ્રદેશ ફળદ્રુપ છે અને તેમાં ઘઉં, ચોખા અને બાજરી થાય છે. એની રાજધાની ભાવલપુર (૧૮,૦૦૦) છે.

મદ્રાસના રાજ્યની એજન્સિમાં ત્રાવણકોર અને કોચીન એ બે મોટાં રાજ્યો અને પુદુકોટા નાનું રાજ્ય છે. ત્રાવણકોરનું રાજ્ય હિંદુ-સ્તાનની છેક દક્ષિણમાં આવેલું છે. એમાં દક્ષિણે કન્યાકુઆરી બૃશિર છે. અહીં ગરમ પ્રદેશની વનસ્પતિ થાય છે. અહીં પુષ્કળ ખુંદ, મરી, અને ગરમ મસાલો થાય છે. ત્રિવેન્દ્રમ રાજધાની અને બંદર છે. બીજું સાઈ બંદર આલેપી છે કોચીનનું રાજ્ય નાનું છે. એમાં પણ એકઠી અને ખુંદ થાય છે. અર્નકોલમ કોચીનની રાજધાની છે. કોચીન અને ત્રાવણકોરમાં ધણા દેશી ખ્રીસ્તીઓ જોવામાં આવે છે. આ એજન્સિના એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલનું સદર સ્ટેશન ત્રિવેન્દ્રમ છે.

આ ઉપરાંત બીજાં નાનાં દેશી રાજ્યો છે. તે જ પ્રાંતમાં આવેલા છે તે તે પ્રાંતની સરકારની હેખરેખ નીચે છે. બંગાળા ઇલાકામાં કુચબિહાર અને ટિપેરા નામનાં બે નાનાં દેશી રાજ્યો છે. બંગાળાની ઉત્તરમાં નેપાળ અને ભૂતાન વચ્ચે સિકિમનું નાનું રાજ્ય આવેલું છે.

આસામમાં મણીપુરનું મોટું રાજ્ય આવેલું છે. આ પહાડી પ્રદેશ છે અને પહાડો પર જંગલ છે. અહિંના પહાડોમાં ભ્રમદેશની માફક લાથી વસે છે. એનાં ટકું ધણાં વખણાય છે.

આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતોમાં રામપુર, બનારસ અને તેહરી નામનાં દેશી રાજ્યો છે. તેહરી (ગઢવાલ)નું રાજ્ય હિંમલયમાં આવેલું છે, અને ત્યાં ગંગા અને જમના નદીનાં મળ છે. રામપુર નામનું નાનું મુસલમાની રાજ્ય રોહીલખંડમાં આવેલું છે. એની રાજધાની રામપુર (૭૩,૨૦૦) ખેસ, દુખટા અને આદરને માટે વખણાય છે. એ શહેરમાં જુનાં પુસ્તકોની એક પુસ્તકશાળા છે. બનારસનું નાનું રાજ્ય ઈ. સ. ૧૮૧૧થી બનાવવામાં આવ્યું છે પણ બનારસ શહેર અંગ્રેજી છે.

મધ્યપ્રાંતો અને વરાડ પ્રાંતમાં પણ ધણાં દેશી રાજ્યો છે. એ દેશી રાજ્યોના પ્રદેશમાં ધણે ભાગે જંગલો આવેલાં છે, અને તેમાં અનાથ પ્રજા રહે છે. એ રાજ્યોમાંનું મોટું રાજ્ય બસ્તાર છે.

બલુચિસ્તાનમાં કિલાત અને લાસબેલા નામનાં બે રાજ્યો આવેલાં છે.

આ ઉપરાંત કેટલાંક સ્વતંત્ર રાજ્યો છે—જેવાંકે નેપાળ અને ભૂતાન. આ સ્વતંત્ર રાજ્યો છે પણ અંગ્રેજ સરકાર સાથે સંબંધ રાખે છે.

નેપાળનું રાજ્ય હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે આવેલું છે. એમાં હિમાલયનાં ઉંચા શિખરો ધવલગિરિ અને એવરેસ્ટ છે. પહાડોમાં કેટલીક ખીણો ફળદ્રુપ છે. ગુરખા નામના રજપુતોએ આ દેશ ઈ. સ. ૧૭૬૮માં જીતી લીધો ત્યારથી એમની વસ્તી અહિં થઈ છે. ધણા ગુરખાઓ હિંદુસ્તાનમાં લશ્કરી નોકરી બળવે છે, અને તેઓ શીખ જેવા બહાદુર છે. આ રાજ્યની રાજધાની ખટમંડુ દરીઆની સપાટીથી ૪,૫૦૦ ફુટ ઉંચુ ખીણમાં આવેલું શહેર છે. બ્રિટિશ રેસીડંટ દરબારમાં રહે છે પણ તે રાજ્યના અંદરના વહીવટમાં હાથ ધાલતા નથી.

ભૂતાનનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સિક્કિમની પૂર્વે પહાડમાં આવેલું છે. આ સ્વતંત્ર રાજ્ય પણ પરદેશી રાજ્ય જેટલે અંગ્રેજ સરકારની સલાહ વગર વ્યવહાર રાખતું નથી. આ પ્રદેશ ખરો પહાડી છે અને કિન, કસ્તુરી, મીણ અને ઘોડા આ રાજ્યની નિકાસ છે. એની રાજધાની યુનાખા દાર્જિલિંગની ઈશાનમાં ૨૦૦ માઈલ પર આવેલું છે.

ફ્રેન્ચ અને પોર્તુગીઝ સરકારનાં સંસ્થાનેઃ—હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેન્ચ સંસ્થાનોનું મુખ્ય શહેર પોંડિચેરી (૪૬,૮૪૯) કોરોમાંડલ કિનારા પર મદ્રાસ ઇલાકામાં આવેલું છે, અને ત્યાં ફ્રેન્ચ ગવર્નર જનરલ રહે છે. બીજાં સંસ્થાનો ચંદ્ર નગર (૨૫,૪૨૩) હુગલી નદી પર, કારીકલ (૧૬,૩૬૫) કાવેરીના મુખ આગળ, ચાનાન (૪,૭૦૫) ગોદાવરીના મુખ આગળ અને માહી (૧૧,૧૯૯) મલબાર કિનારા પર છે.

પોર્તુગીઝ (શીરંગી) સંસ્થાનો ત્રણ છે—દીવ, દમણ અને ગોવા. એ સંસ્થાનો મુંબઈ ઇલાકામાં દરીઆ કિનારા પર છે. એમાં ગોવા મોટું છે અને ત્યાં શીરંગી ગવર્નર જનરલ રહે છે.

સિલોન

હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે આવેલો સિલોન, સિંહલદ્વીપ કે લંકાનો ટાપુ હિંદુસ્તાનનો ભાગ છે. એ બ્રિટિશ સંસ્થાન છે અને હિંદુસ્તાનના વાયસરોયની સત્તા નીચે નથી. ઈ. સ. ૧૮૦૨થી એ જીડુંજ સંસ્થાન

ગણાય છે. આ ટાપુમાં સીંગલી લોકની વસ્તી વધારે છે અને તેના નામ પરથી એ સિંહલદ્વીપ નામે ઓળખાય છે. આ ટાપુની મુખ્ય નિકાસ ચા, ખુંદ, નાળિયેર, કોપરાં, સિંકોના, રખર, તજ, અને એલચી છે. એનું મુખ્ય શહેર કોલંબો (૨,૪૮,૮૨૬) બંદર છે અને અહીંથી આસ્ટ્રેલિયા જનારી આગમોટો કોલસા, પાણી વગેરે લે છે.

મુખ્ય પેદાશ:—હિંદુસ્તાન દેશ એવડો મોટો છે કે એમાં દરેક જાતની જમીન, અને દરેક જાતની હવા જોવામાં આવે છે. દક્ષિણનો ભાગ ગરમ પ્રદેશ છે. દરીઆ કિનારાનો પ્રદેશ નીચો અને વરસાદવાળો છે. સિંધુ અને ગંગાનો પ્રદેશ ચગાનાં વિશાળ મેદાન છે. પહાડો પર ઉંચાઈને લીધે દરેક જાતની હવા જોવામાં આવે છે. કેટલાક ભાગમાં થોડો વરસાદ હોય છે પણ તે કાળી જમીનને માફક છે. એટલે કે હિંદુસ્તાનમાં ગરમ પ્રદેશથી શીત કટિબંધ સુધીની વનસ્પતિ થાય છે. બંગાળા, આસામ, બ્રહ્મદેશ અને દરીઆ કિનારા પરના નીચા પ્રદેશમાં વરસાદ પુષ્કળ હોય છે. ડાંગરને વધારે પાણી અને ગરમી જોઈએ છે અને તેથી આ પ્રદેશમાં પુષ્કળ ડાંગર થાય છે. જ્યાં નહેરના પાણીની સવડ હોય છે ત્યાં પણ ડાંગર થાય છે. દક્ષિણની કાળી જમીન તેમજ ભરૂચ જિલ્લાની કાળી જમીનમાં વરસાદ ઓછો છે તેથી ત્યાં કપાસ થાય છે. બંગાળામાં શણ પુષ્કળ થાય છે. આસામ, નીલગિરિ અને કાંગરાની ખીણમાં પહાડોના ઢોળાવ છે અને ત્યાંની જમીન ચાને માફક આવે છે તેથી ત્યાં પુષ્કળ ચા થાય છે. નીલગિરિ અને કુર્ગમાં ખુંદ અને સિંકોના પુષ્કળ થાય છે. મદ્રાસ ઇલાકાનો દક્ષિણ પ્રદેશ ગરમ પ્રદેશ છે અને તેથી ત્યાં ગરમ પ્રદેશની વનસ્પતિ થાય છે. ત્યાં એલચી, તજ, જાયફળ વગેરે થાય છે. ઘઉં શિયાળુ પાક છે તથા એ જમીનને થોડો વરસાદ જોઈએ છે તેથી ગુજરાતમાં, ઇંદોરમાં, સંયુક્ત પ્રાંતોમાં, મધ્ય પ્રાંતોમાં અને પંજાબમાં પુષ્કળ ઘઉં થાય છે. એ સમ-શીતોષ્ણ કટિબંધનો પાક છે. જીવાર, બાજરી, આવડો થોડું ઘણું બધે પાકે છે. જીવાર પણ શિયાળુ અને ચોમાસુ એવી બે જાતની છે બાજરી, ચોમાસાનો પાક છે. આવડો ચોમાસુ પાક છે. ગુજરાતમાં, મદ્રાસમાં, બિહારમાં અને હૈદરાબાદમાં આવડો થાય છે અને તે ગરીબ લોકોનો મુખ્ય

ખોરાક છે. મકાઈ પંચમહાલમાં, બિહારમાં અને સંયુક્તપ્રાંતોમાં થાય છે. કઠોળ શિઆળુ પાક છે અને લગભગ બધે થાય છે. તલ, અળસી, મગફળી અને રાય એ તેલીબીયાં છે. તલ ખાસ કરીને બંગાળામાં, દીવેલી ખાસ કરીને બ્રહ્મદેશ અને આસામ અને મગફળી મુબઈ ઇલાકામાં થાય છે. એ ઉપરાંત હિંદુસ્તાનના દરેક ભાગમાં એ ચીજો થાય છે. અક્રીણુ રજપુતાના, ઈંદાર, બિહાર અને સંયુક્તપ્રાંતોમાં થાય છે. દરીઆ કિનારે પર ખાસ કરીને ગરમ પ્રદેશમાં નાળિયેર, સોપારી, મરી, તજ, એલચી, જાયફળ વગેરે થાય છે.

જંગલોમાં સાગ, દેવદાર, સીસમ, ઇંડીઆ રબર વગેરેનાં ઝાડ જોવામાં આવે છે.

શનિજ:—હિંદુસ્તાનમાં મુખ્ય ખનિજો કોલસા, લોખંડ, સોનું, મીઠું, કેરોસીન, માણિક, અબરખ, અને મેંગેનીઝ છે. કોલસા બગાળા, આસામ, મધ્યપ્રાંતો, બિહાર અને હૈદરાબાદના રાજ્યમાંથી નીકળે છે. લોખંડ ખાસ છોટાનાગપુર અને મધ્યપ્રાંતોમાંથી નીકળે છે. સોનું મહૈસુરની કોલરની ખાણોમાંથી નીકળે છે. મીઠું દરીઆ કિનારે દરીઆના પાણીમાંથી પકવવામાં આવે છે. વળી ખારાઘોડામાં કુવાના પાણીથી પકવવામાં આવે છે. પળખમાં મીઠાના ટુંગરમાંથી મીઠું ખોદી કાઢવામાં આવે છે. કેરોસીન અને માણિક બ્રહ્મદેશમાંથી નીકળે છે. અબરખ બિહારમાંથી નીકળે છે. મેંગેનીઝ પંચમહાલ અને મદ્રાસ ઇલાકામાં જડે છે.

લોકો અને ધંધાઓ:—હિંદુસ્તાનના સામ્રાજ્યની વસ્તી ૩૨ કરોડની છે. તેમાં ૧૮ ટકા હિંદુ, ૨૨ ટકા મુસલમાન, ૭ ટકા ખ્રિસ્તી, ૧ ટકા શીખ, અને એક ટકા ખ્રીસ્તી છે. બાકીની બીજી પરચુરણ જાતો છે. લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતી છે. હિંદુસ્તાનની વસ્તીના ૭૪ ટકા લોકો ખેતી ઉપર પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે, અને ૧૧ ટકા લોકો હુન્તર ઉદ્યોગ પર ગુજરાન ચલાવે છે. ખાસ કરીને મીસોમાં હાલ ધણા લોકોને કામ મળે છે. બીજા મોટા હુન્તરો હિંદુસ્તાનમાં નથી.

માર્ગો:—હિંદુસ્તાનના બધા મોટાં શહેરો આગગાડીથી જોડાયેલા છે. મુંબઈથી કલકત્તા, મદ્રાસ અને દિલ્હી આગગાડીને રસ્તે જઈ શકાય

છે. જ્યાં આગગાડી હોતી નથી ત્યાં પાકી સડકો હોય છે. હિંદુસ્તાનમાં હાલ ૩૭,૦૦૦ માઇલ કરતાં વધારે રેલવે છે મુખ્યથી કલકત્તા જતાં રસ્તામાં કલ્યાણ, ધગિતપુરી, દેવલાલી, નાસિક, ભુસાવળ, અકોલા, વર્ધા નાગપુર, કામ્પી, રાજનંદગામ, રાયપુર, રાયગઢ અને હૌરા આવે છે. મુખ્યથી મદ્રાસ જતાં રસ્તામાં કલ્યાણ, ભોનાવલા, પુના, ધોંડ, શોલાપુર હોતગી, રાયચુર, ગુતી અને આર્કોનમ આવે છે. મુખ્યથી દિલ્હી જ. આઈ. પીને રસ્તે અને બી. પી. એન્ડ સી, આઈને રસ્તે જવાય છે. જ. આઈ. પીને રસ્તે દિલ્હી જતાં કલ્યાણ, ધગિતપુરી, નાસિક, મનમાડ, ભુસાવળ, ભોપાળ, ઝાંસી, ગ્વાલીઅર અને આગ્રા આવે છે અને બી. પી. એન્ડ સી. આઈને રસ્તે જતાં સુરત, ભરૂચ, વડેદરા, ગોધરા, દોહદ, રતલામ, નાગદા, ભરતપુર, કોટા, અને મથુરા આવે છે.

રાજ્ય ગ્યવસ્થા:—હિંદુસ્તાન અિશિષ સામ્રાજ્યનું એક અંગ છે. ઇંગ્લાંડના રાજ્ય હિંદુસ્તાનના શહેનશાહ કહેવાય છે. હિંદુસ્તાનમાં મુખ્ય અમલદાર ગવર્નર જનરલ છે અને તે દિલ્હી રાજધાનીના શહેરમાં રહે છે. એ રાજ્યના પ્રતિનિધિ છે તેથી એને વાઇસરોય પણ કહે છે. એ પોતાની કારભારી મંડળની મદદ વડે રાજ્ય કારભાર ચલાવે છે. પાછી એને મદદ કરવાને કાયદા બાંધવાના કામમાં એ સભા છે. તેને લેજિસ્લેટીવ એસેમ્બલી અને કાઉન્સીલ ઓફ સ્ટેટ કહે છે. ગવર્નર જનરલના હાથ નીચે દરેક મોટા પ્રાંત પર દેખરેખ રાખવાને ગવર્નર હોય છે અને નાના પ્રાંત પર દેખરેખ રાખવાને ચીફ કમીશનર હોય છે. મુખ્ય, બંગાળા, મદ્રાસ, પંજાબ, આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્તપ્રાંતો, બિહાર અને ઓરિસા, બાસામ, બ્રહ્મદેશ અને 'મધ્યપ્રાંતોના ઉપરી ગવર્નર છે. દરેક ગવર્નરને રાજ્યવહીવટમાં મદદ કરવા માટે એ કાઉન્સીલો (સભા) હોય છે—એક કાયદા બાંધનારી સભા (લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સીલ) અને બીજી કારોબારી સભા (એક્ઝીક્યુટિવ કાઉન્સીલ). આ ઉપરાંત કેટલાંક ખાતાં જેવાં કે સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, કેળવણી, આરોગ્ય, આયકારી, જંગલ વગેરે ખાતાંના ઉપરી પ્રધાન નીમેલા હોય છે. બાકીના પ્રાંતોના ઉપરી ચીફ કમીશનર છે. દરેક ઇલાકાના ભાગ કરેલા છે અને તે દરેક ભાગમાં થોડા

જિલ્લા હોય છે. એ દરેક ભાગના ઉપરી કમીશનર છે. મુંબઈ ઇલાકામાં એવા મુખ્ય પાંચ ભાગ છે—સિંધ ભાગ, ઉત્તર ભાગ, મુંબઈ પરા ભાગ, મધ્ય ભાગ અને દક્ષિણ ભાગ. એ દરેક ભાગના ઉપરી કમીશનર છે અને દરેક ભાગમાં પાંચ છ જિલ્લા હોય છે, અને તે દરેક જિલ્લાના ઉપરી કલેક્ટર છે. એ કલેક્ટરો કમીશનર જોડે સંબંધ રાખે છે.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ભાગો અને હિંદુસ્તાન વચ્ચેના માર્ગો:—
હિંદુસ્તાનમાંથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના દરેક ભાગમાં આગળોટને અથવા આગળાડીને રસ્તે જઈ શકાય છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પાટનગર લંડનમાં મુંબઈથી જવાય છે. મુંબઈથી આગળોટમાં બેસવું પડે છે. અરબી સમુદ્રમાં થઈને જતાં પહેલું એડન બંદર આવે છે. ત્યાંથી રાતા સમુદ્રમાં થઈ સુએઝની નહેરમાં થઈ ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં અવાય છે. પોર્ટ સૈદ સુએઝની નહેરને નાકે ભૂમધ્યમાં દાખલ થતા મોડું બંદર છે. ત્યાંથી ફ્રાંસની દક્ષિણમાં માર્સેલ્સ જવાય છે અને ત્યાંથી રેલવે માર્ગે લંડન જવાય છે. ફ્રાંસમાંથી ઇંગ્લાંડ જતાં રસ્તામાં ડાવરની સામુદ્રધુની ઓળંગવી પડે છે. માર્સેલ્સથી દરીઆ માર્ગે જતાં વખત વધારે લાગે છે તેથી ટપાલ અને ઉતારઓ ફ્રાંસ થઈને રેલવે માર્ગે જાય છે. કેટલાક આખી મુસાફરી દરીઆ માર્ગે કરે છે. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાંથી નીકળી આટલાંટિકમાં જતાં જિબ્રાલ્ટર આવે છે અને ત્યાંથી આગળોટ લંડન જાય છે.

કાનડા જવા માટે લંડનથી જવું પડે છે. લીવરપુલ બંદરેથી સીધા કવીબ્રેક આઠ દિવસમાં જવાય છે. કાનડામાંથી આસ્ટ્રેલિઆ જતાં વાનકુવર બંદર સુધી રેલવે માર્ગે જવાય છે અને ત્યાંથી આગળોટને રસ્તે આસ્ટ્રેલિઆના સીડની બંદરે જવાય છે. વળી વાનકુવરથી હોંગકોંગ અને સિંગાપોર જવાય છે. લંડનથી આગળોટ સીધી આસ્ટ્રેલિઆ આફ્રિકાને રસ્તે જાય છે, અને એડનને રસ્તે પણ જાય છે. પોર્ટસ્માઉથ અને લિવરપુલ બંદરેથી કેપટાઉન આગળોટને રસ્તે જવાય છે. કેપટાઉનથી આગળોટ કલકત્તા પણ જાય છે. મુંબઈથી આફ્રિકા જવાને સહેલો માર્ગ આગળોટથી મોઝામ્બિકા છે. આસ્ટ્રેલિઆ જનારી લંડનથી બારોબારની આગળોટ એડનથી કાલંબો આવે છે અને પછી કાલંબોથી પર્યં જાય છે.

હિંદુસ્તાનના સામ્રાજ્યના બ્રિટિશ પ્રાંતો

	ક્ષેત્રફળ. ચો. મા.	વસ્તી.
હિલ્હી	૫૯૩	૪,૮૮,૧૮૮
મુંબઈ ઇલાકો	૧,૨૩,૬૨૧	૧,૯૩,૪૮,૨૧૯
બંગાળા ઇલાકો	૭૬,૮૪૩	૪,૬૬,૯૫,૫૩૬
મદ્રાસ ઇલાકો	૧,૪૨,૨૬૦	૪,૨૩,૧૮,૯૮૫
પંજાબ	૯૯,૮૪૬	૨,૦૬,૮૫,૦૨૪
વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત	૧૩,૪૧૯	૨૨,૫૧,૩૪૦
આંધ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો	૧,૦૬,૨૯૫	૪,૫૩,૭૫,૭૮૭
બિહાર અને ઓરીસા	૮૩,૧૬૧	૩,૪૦,૦૨,૧૮૯
આસામ	૫૩,૦૧૫	૭૬,૦૬,૨૩૦
બ્રહ્મદેશ	૨,૩૩,૭૦૭	૧,૩૨,૧૨,૧૯૨
અંદામાન અને નિકોબાર કુર્ગ	૩,૧૪૩	૨૭,૦૮૬
કુર્ગ	૧,૫૮૨	૧,૬૩,૮૩૮
મધ્ય પ્રાંતો અને વરાહ	૯૯,૮૭૬	૧,૩૯,૧૨,૭૬૦
અજમેર મહેરવાડા	૨,૭૧૧	૫,૦૧,૩૯૫
બલુચિસ્તાન	૫૪,૨૨૮	૪,૨૦,૬૪૮

	૧૦,૯૪,૩૦૦	૨૪,૭૦,૦૩,૨૯૩
હૈદરાબાદનું રાજ્ય	૮૧,૬૯૮	૧,૨૪,૮૧,૭૭૦
મહેસુરનું રાજ્ય	૨૯,૪૭૫	૫૯,૭૮,૮૯૨
વડોદરાનું રાજ્ય	૮,૧૧૭	૨૧,૨૬,૫૨૨
કાશ્મીરનું રાજ્ય	૮૪,૨૫૮	૩૩,૨૦,૫૧૮
ગ્વાલીઅરનું રાજ્ય	૨૬,૩૫૭	૩૧,૮૬,૦૭૫
મુંબઈ ઇલાકાના દેશી રાજ્યો	૬૩,૪૫૩	૭૪,૦૯,૪૨૯
મદ્રાસ ઇલાકાનાં દેશી રાજ્યો	૧૦,૬૯૬	૫૪,૬૦,૩૧૨
પંજાબના દેશી રાજ્યો	૪૦,૦૫૯	૪૪,૧૬,૦૩૬
રાજપુતાના એજન્ટ્સી	૧,૨૮,૬૮૭	૬૮,૪૪,૩૮૪
મધ્ય હિંદ એજન્ટ્સી	૫૧,૫૩૧	૫૯,૬૭,૦૨૩

